БІБЛІОТЕКА „Українського Слова"

Ч. 33

Володимир Бирчак

Василько Ростиславич

Історична повість з XI. віку в двох томах

Том II

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА
UKRAINSKA SALLSKAPET
STOCKHOLM
SWEDEN
В ШВЕЦІЇ

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО „Українське Слово" В БЕРЛІНІ

Всі права застережені.
Copyright by „Ukrainske Slowo"
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin
1923.

Друковано в
Scharfes Druckereien, Вецляр.

ВАСИЛЬКО РОСТИСЛАВИЧЪ

ТОМЪ II.

UKRAINSK-SVENSKA
FÖRENINGEN I ÖREBRO
Polhemsgatan 18
703 63 ÖREBRO
Tel. 019-22 52 35

V.

Да поправимъ сего зла, еже ся створи се въ руськой земли.

I.

Мономах під Київом.

Перед самим св. Михайлом 1097. року, в кілька днів по любецькім з'їзді вивезено Василька, князя Теребовлі, з Київа до Білгороду, де Давид Ігоревич казав йому забрати ясний світ.

По тій події скоро успокоївся Київ — чуже горе забувається скоро. Потиснув мороз і білий сніг укрив землю. Дніпро замерз на всю ширінь, від Київа ген-ген в далекі степи тягнулася одна рівна-рівна біла площа. Улицями Київа видзвонювали дзвінки, мчалися, неслися сотки санок. Прохожі любувалися свіжим білим снігом, ясним сонцем і гарним веремям.

Ось так супокійно й тихо минав початок зіми: нічого надзвичайного не сталося в Київі. Аж одного дня, в коротці по Різдві, заклекотав весь Київ.

Стрепенувся Київ і стрівожився. Люде не могли чомусь всидіти в домах, вибігали на улиці, бігали приспішним кроком, то збивалися в гуртки, кидали один до одного слово — два і знов стрівожені далі. На Подолі та на жидівській части міста, як гайворонння в осени, вилягли Жиди, стояли гурмами по пло-

Мономах. Змовлявся й він, але так звинно, що не можна його зловити і проти нього ніхто не має жадних доказів. Але се всім відомо, що він також змовлявся! . . . Го-го-го! Ми знаємо все! О, то мудрець. От і тепер. Там-то вже пропало, (бо нас не боліло), а він наново зачинає! Мудрець, але ми своїми шапками засиплемо його! . . .

Всіх огортав неспокій і трівога. А найбільше тих дружинників Святополка, які чимбудь причинилися до осліплення Василька. Ті кляли й проклинали тепер Давида Ігоревича і бажали, як найдальше бути . . . від Мономаха. Инші знов гаряче очікували Мономаха, сподівалися, що коли він прибуде в Київ, то вже з самим його приходом щезнуть одразу всі горя та нещастя. Самим своїм прибуттям він вилічить всі рани. Ось так усі боялися, або сподівалися. Хоч і боязнь — також сподівання. Кожний по своєму сподівався. То, що його серце бажало, за чим тужило, то мав принести Мономах... Ті, що не любили Святополка, були певні того, що Володимир Мономах розібє Святополка і прожене на сто вітрів . . . Що були задовжені й програли сотки процесів, сподівалися, що можна бути відновити справу в суді, бо вже буде правда, справедливість . . .

Сам князь приняв вістку про прихід Мономаха і Святославичів, здавалося, супокійно. Бодай перед людьми не тратив голови. Перед осліпленням Василька запалився, загорів. Задумав віддати Василька Давидові в руки, але так, щоб самому бути чистим, щоб потім могти загорнути під руку Дави-

дові й Василькові землі. Задумав, але його задум був як той соломяний огонь, спалахнув і потах. Князь дістав тої зіми скоморохів з Царгорода, обложиться бувало збанами вина і меду, довкруги окружать його скоморохи з гуслями, свирілями, кимвалами, бубнами й пищалями — бенкетує князь. Часом навіють гуслі думку, часом і в безсонній ночі прокинеться в серці думка: збірай війська, зачав — тепер кінчи . . . З Володимиром Мономахом прийдеться зміритися . . . Прийдеться . . . — Тоді князь зітхав тяжко, претяжко. Як колиб упав камінь на його груди, але вже по хвилі, по двох успокоював та впевняв себе: — так, так, про те треба подумати! . . . Завтра! . . . — обертався на другий бік і засипляв. Часом і на ловах, в дикому лісі будилася думка . . . та знов успокоював себе: завтра треба скликати дружину думати думу . . .

І так біг день за днем . . .

Аж нині під Київом Мономах, чорт зна чого хоче, бо Святополк знав одно, що він є невинен . . . Невинен в тім ділі. І як нині рано пролетіла в Київі вістка, і в княжий двір з'їздилися бояри, дружинники, старці, загалом усі, що трималися князя і стрівожені звідували:

Княже, що то буде? Що то буде?

Князь кивнув тільки головою:

Або я знаю, що то буде? В кожнім разі якось оно буде . . .

Їх всіх огортала лють. Сказано: »мужи глава женам, а мужемъ князь«. Він був їх князем, головою, вождем. І він здобувався

в такій трівожній хвилі, коли все валиться, на таку потіху і розраду, що, мовляв, якось воно буде ... Се знали вони самі, що якось воно буде, але саме як? Невжеж він, їх князь, голова, думав заложити руки й чекати, аж то »якось« само прийде до нього і буде — »якось?« . . .

— Княже, — каже Ратибор. — Годі сидіти, заложивши руки, тут треба діл.

— Чиж я тобі, Ратиборе, бороню? Роби!

— Треба зібрати більше військ, бо зі своїми не встоїмо, — говорив тисяцький Антін і додав: — Але нині мабуть вже запізно . . .

— Хтож сподівався, що той не спічне і в зімі? — і князь здвигнув руками.

— Щоб так було знати! — підхопив инший.

— Певно, певно! — потакнув і князь. — Щоб так було знати! Щоб загалом все наперед знати, коли чоловік впаде, то все присів би він наперід . . . Яку добру подаєш ти раду!

Перекидуються вони так словами, як гриді доносять, що прибули посли князя Мономаха й Святославичів, бажають розмовитись з князем.

— Впусти! — промовив князь.

Отрок щез. Через княже лице перебіг усміх радости. Його очі розвеселилися.

— Добрий знак, — промовив грубий боярин Поліевкт, що то мав добрий нюх. — Я вам кажу, що все буде добре, — говорив через ніс. — Хто грозить, той не вдарить, а хто послів шле — не хоче воювати. І ти,

господине, вже виграв справу, позволь, що перший зложу тобі свої щирі желання . . .

— Іще за скоро, брате, — відповів князь, але і його лице тішилося.

— Господине, — промовив Полієвкт. — Ти сам казав, що хотів би мати пса на лови з таким добрим нюхом, як мій отсе. Я бачу все, як на долоні . . . Велика виграна, а за нею друга, третя . . . Правда все горою, а правда в нас!

Входять посли. Князь приймає їх сам, без дружини, так жадають посли. Перший сивий старець, що тримається ще кріпко Один з тих, що ціле життя є сиві й молоді. Його очі бігають жваво, прошивають до нутра душі, його погляд ясний та погідний. Се посол Мономаха, другий низенький та грубенький Грек, посол Олега Святославича, третій чернець, посол Давида Святославича. Чернець по одежі, але його рухи, мова й поведінка зраджують живу, веселу людину, вражливу на світ, його красу й веселощі. Як посли увійшли в двір, стрінула їх княгинина панянка Марія, чернець вліпив в неї очі, що старий Петро, посол Мономаха, аж вхопив його за руку й каже:

— Че! Дивляться!

— Боже, милостив буди мені грішному! Та що я тому винен? І ту красу сотворив Господь, щоб дивитися на неї й подивляти.

— Черцеві не вільно й дивитися.

— Гарну кітку і чернець погладить . . . Боже діло, годі Бога ображати . . .

Увійшли, князь посадив їх побіля себе.

По переданню привітів та поклонів промовляє Петро, посол Мономаха:

— Господине, — каже. — Наші князі, а твої брати, господине, стоять під Київом. В Любечі присягали: »аще кто оть селѣ на кого будеть, то на того будемъ вси и крестъ честный«. Присягли і прийшли. Та ще заки виречуть своє останнє слово в справі осліплення Василька, прислали нас сюди, щоб ми переслухали тебе і дали тобі спосібність поставити проти слова слово.

— Князі питають тебе, що враз з ними присягав в Любечі на хресті: что се зло сътворилъ еси в русьтѣй земли? Тиж знаєш добре, княже, що Половці й инші вороги розносять нашу землю. А ти зломив мир і знов дав Половцям силу й буйство. Пощож сотворив ти се зло всій нашій землі?

— По друге жадають брати від тебе одвіту: чему въвергъ еси ножь въ ны і знов воскресив давні міжусобиці і подав Обиді буйства й силу? Пощож ти, брате, питаються брати, між нас кинув ніж? . . .

— По третє звідують: чему еси ослѣпилъ братъ свой . . . Аджеж присягав ти, княже, в Любечі, що все станеш в обороні покривдженого брата, отже колиб і знайшов на нім яку провину, ти мав обличити її перед нами — другими князями. А ти, брате, не обличив його вини, а запер його і осліпив. Кажи отже нині, яка була його вина, що ізза неї ти осліпив його? . . .

Святополк не любив опісля згадувати того дня. А коли вже й згадав, стидався сам себе, що так недоладу боронився. Нераз

опісля казав: се треба було сказати »так і так«, а я не роздумав і сказав їм: »так«. Але колиб чоловік знав, що впаде, присів би все вигідно . . . Нераз опісля він казав: — послам у відповідь треба було сказати: »Чому се саме я маю виносити вину Василька, коли се не я його запер і не я його сліпив?« Се Давид Ігоревич, ідіть до Давида і т. д. Се так їм треба було відповісти . . . Ось так осуждав князь себе пізніще. Але в тій хвилі він розхвилювався і запалився і стратив супокій, і став завзято виносити Василькову вину.

Отже: що Давид Ігоревич пригадав йому, що Василько вбив його брата Ярополка, що Василько і його, Святополка, хотів вбити і змовлявся з Мономахом, щоб Мономах засів у Київі, а Василько в Володимирі, що Василько мав з Володимиром Мономахом відбити в нього, Святополка, Турів, Пинськ, Берестє й Погорину, що і т. д. — і він, Святополк, мусів блюсти свою голову.

Тут посли перебили. Що Василько мав вбити Ярополка? — аджеж се не він. А хоч би й він, то Святополк вже йому простив і заприсяг в Любечі мир і любов. Що Василько змовлявся з князем Мономахом? — аджеж се не правда. Впрочім: чи старався Святополк се провірити? . . . Отже ні! В такім разі ізза чого він осліпив князя Василька, коли за Васильком не було вини? Святополк чув, що провалюється. Пощо виносив Василькову вину? — дорікає сам собі, коли не міг її винести. Аджеж було ліпше все звалити на Давида Ігоревича, най він

виносить вину Василька. Сю хибу в своїй обороні спостеріг Святополк, але вже тоді, коли став провалюватися. Та ще, щоб рятуватися, каже:

— Впрочім пощо се я виношу Василькову вину? Коли се не я його запер, не я його сліпотив, се все Давид Ігоревич! — І тепер скочив князь у другий бік і все а все звалює на Давида Ігоревича. Все, що до своєї участи в тім поганім ділі, він заперечував. Як се кажуть: брехав в живі очі. Виходило, що він нічого й не знає про те, що сталося тоді в Київі, що він запросив Василька в свій двір? — Так, він запросив, але на свої іменини . . . Увязнив? Хто? Він? Алеж, борони Боже, се Давид. Давид і осліпив, Давид і тримає сліпця в себе. Се все Давид, а не він, Святополк.

Але тут ізнов перервали посли й зачали ловити князя, як на ловах звіря в наставлені сіти.

— Извѣта о семь не имѣй, яко Давыдъ есть слѣпилъ й — кажуть, — бо не в Давидовім городі його зловлено і осліплено, а в т в о ї м городі і в т в о ї м таки дворі. Чей не скажеш, княже, що се без твого відома і без участи твоєї?! І осліплено його в твоїм городі, твої отроки се робили.

Князь знов чув, що провалюється. Ізнов блиснула йому думка: — а може було таки ліпше винести вину на Василька? А може ось так по половині: трохи винести вину, а трохи звалити на Давида? Або він знав уже? Чув одно — що провалюється.

Вони його й не оправдали. Кажуть:

— Став ти, княже, найперше виносити Василькову вину, значить признався, що приложив руку до його увязнення й осліплення. Та виносив вину і не виніс. Потім старався ти, княже, себе зневинити, а всю провину зложити на Давида, та не зложив. Значить: винен, що враз із князем Давидом Ігоревичем ти запер князя Василька без вини і осліпив. Тим зломав ти, княже, ще й вічний мир і в праві наші князі, а твої брати, Володимир Мономах і Олег та Давид Святославичі, що прийшли під Київ, тебе воювати.

Князь не тратив ще надії і знов ударив в инший бік. Він вже ні не виносив Василькової вини, ні не говорив про себе, а тільки мав слово про того неспокійного, незгідливого Давида Ігоревича. Того крамольника, що під намовою сатани, враз зі своїми дружинниками, що такі самі, як і він, завзялися знищити, завалити Боже діло. Пригадував, як се вже в Любечі наважився Давид . . . Але там йому не вдалося, тоді він у Київі . . . Своїми сплітками й ложю опутав його, Святополка, і він, Святополк, завагався . . . Завагався й не ставив опору, бо не міг, не мав сили. Давид його наврочив, опутав . . . Василька запросив він в свій двір на іменини, але Василько відмовився, чим ще більше скріпив Давидові підозріння. А Давид доказував далі й далі заганяв його, Святополка, в біду . . . Се все нині добре знає Святополк, але тоді, тоді опанував його сатана Давид, крамольник, братоненавидник,

різоїмець . . . — не перебірав Святополк в словах, якими малював Давида.

Але посли були суддями і вже не раз і не два слухали подібне. Грубенький Грек, суддя Олега Святославича, покивав повільно головою.

— Так, так, княже. Ми вже то чули, чули . . . Твоє слово, княже, вияснює нам обставини, серед яких поповнено той злочин, воно й старається тебе оправдати. Але самого злочину, який поповнено в твоїм дворі, в твоїм городі, в Київі і в Білгороді, при твоїй таки участі, твоє слово не заперечує. Вагався ти, княже, так повинен був спитати брата Мономаха, завагався ти, княже, і посуджував брата Василька й Володимира Мономаха об змову, повинен був під суд князів віддати брата Василька, як се ти, княже, присягав у Любечі на хрест. Але того всього ти, княже, не зробив. Твого оправдання отже ми не приймаємо. Не князь Давид Ігоревич тут винен, а ти, господине. Сліду, злочину ні від тебе, ні від Київа, ти, княже, не відвів. І з тим ми вертаємо. А що присудять наші князі, донесемо.

Встали.

Святополк чув, що його справа стоїть зле і спитав тихо:

— Отже?

— Сказано в »Руській Правді« . . .

— Що сказано?

Петро, посол Володимира, відповів:

— Сказано в »Руській Правді« пятий пункт: »Будеть ли стоялъ на разбои

безо всякыя свады, то за разбойника люде не платять, но выдабудуть самого всего и съ женою и зъ дѣтьми на потокъ и на разграбленіе«. Коли й тебе, княже, брати не оправдають, то возьмуть Київ і твій двір дадуть на »потокъ и на разграбленіе«. Тебе, княже, проженуть.

Святополк хотів щось сказати, та замовк. Мовчки розпрощалися. Мовчки й вийшли посли до гридниці, де була зібрана дружина. Мовчки розпрощалися і з дружиною; мовчки склонили одні одним голови. Так мовчки вийшли та на коні.

Князь остався сам.

. . . Поток і разграбленіе! . . . — блисло йому на думку. — Його вважають злочинцем, розбійником, і як розбійника каратимуть. Поток і разграбленіе! Його проженуть з його стола, з Київа. Як ізгоя, злочинця. Його майно, увесь його доробок заберуть собі. Отсе добре доробився з Давидом Ігоревичем! Щоб той Давид провалився, щоб! . . . — Щиро кляв Святополк Давида.

Коли князь вийшов до дружини, та обскочила його.

— Що, що, кнѣже?

— Нічого! — відповів князь супокійно. — Якось воно буде . . . — і князь усміхнувся й махнув кілька разів рукою до землі. — Нічого! — повторив ще раз. Але присутні бачили, що вираз його лиця змінився, чули, що його голос стратив свій звук і дзвінкість, добре чули, що він говорив не щиро.

— Що казали? — спитав тисяцький Антін.

— Питали об ріжні неліпі неліпиці. Питали: хто осліпив Василька?

— А ти, княже? — спитало відразу кілька голосів.

— Я? Щож я мав казати? — відповів святу правду, що то все Давид Ігоревич, Давид, а не я.

— А вони?

— Пішли ще радитися, — і князь позіхнув. Був змучений. Тепер щойно став йому виступати піт на чолі. Замовкли. По хвилі спитав грубий Полієвкт.

— Як думаєш, княже? Як воно скінчиться?

— Пусте! — відповів князь і знов позіхнув. — Не мають що робити та міряють торішній сніг. Сказано в причтах: »луче ми слушати прещенія мудрыхъ, нежели наказанія безумныхъ«.

Замовкли. Якось так самі від себе. Князь остався з дружиною, та вони бачили, що він стрівожений, хоч ту трівогу укривав. Говорив мало і був задуманий, що рідко діялося в нього . . .

Не мало там часу минуло, аж вертають посли. За ними воліклися очі всіх, по улицях, на площі святої Софії, перед княжим двором і в самім дворі. Всі раді вичитати із їх лиць та очей, що далі? На них впали й жадні очі Святополкової дружини, у княжій гридниці. Всі жадні вичитати із їх лиць: так, чи ні? Оправдали, чи може поток і розорення? . . . Та мовчать посли, мовчать їх очі, мовчать і їх уста. Грубий Полієвкт

підсунувся до послів, як ті переходили через гриднищю і спитав Петра:

— Що?

Але той не кліпнув навіть оком.

— Значиться зле! — подумав Полієвкт.

Посли увійшли до князя. Навіть не сідали, хоч просив їх князь. Сказали коротко:

— Наші князі, а твої брати, господине, не приймають твого оправдання, княже. Тебе признають винним і твій дім з жоною і дітьми дають на поток і розграблення.

— Яким правом!? — крикнув Святополк. — Я невинен в тім ділі, се все Давид Ігоревич!

— Наші князі, а твої брати, княже, думають інакше, — відповів Петро супокійно. — А їх думка ся, що за те, що діялося в твоїм городі, а ще в твоїм дворі, — одвіт даєш ти.

— Се та висока правда Мономаха?! — спитав розхвильовано князь.

— Се вже не наше діло. Що нам дали, ми передали і нашій мові вже конець.

І як тихо увійшли, так тихо вони й вийшли. Святополк крикнув ще за ними:

— Праві уста не передадуть неправого, льживого слова! О, ви! — та посли вже вийшли.

Вийшли, а він стояв мовчки, мов задеревілий. В очах йому затьмилося. Стояв сам один і ніхто не важився до нього, догадувалися. »Потокъ и разграбленіе«. Розграблення всего майна і прогнання з города. Скитався вже з батьком по Польщі, Чехах, Німеччині, Італії . . . І знов піде скитальцем-ізгоєм . . .

Мовчали і в великій гридниці. Чекали, аж покличе їх, або до них вийде.

Князь зітхнув претяжко, з глибини грудей. Як ранений на смерть. Перед його очами мигнув Краків . . . дощавий німецький день . . . і туї й кипариси Італії . . . І князь зітхнув вдруге з болю. Але випрямився і підійшов до дверей гридниці, та перед самими дверми затримався, не ставало сил, в його ушах звеніло: ізгой, вигнанець . . . скиталець . . . Але ті самі слова пігнали його далі, ще тільки старався надати свому лицю звиклий, природний вираз. Та се йшло йому тяжко, самі груди зітхнули знов глибоко.

Князь виглянув через двері і нікого не бачив. Крикнув в якусь товпу, чи в темну ніч, і сам не знав того, крикнув дивним голосом:

— Пане тисяцький, Антоне, і ти, пане стольнику, прошу вас до себе! . . .

Як ті два увійшли, промовив аж по добрій хвилі, зачерпнувши повітря до грудей:

— . . . Не оправдали і я — їду в Польщу!

І замовк. Мовчали хвильку і ті два. Вони чули і не чули. І хоч сподівалися, що сталося щось страшне, не сподівалися, що аж то.

— Я в Польщі був уже і в Німців і чорт зна, куди вже не скитався. Був на возі і під возом, їв хліб печений і сирий, пив воду чисту і кальну — се все мені одно! Біди вже не боюся, життя не страшне мені. Усе перетерплю, а не дам себе взяти Мономахові під ноги!

— Княже! . . .

— Моя справа чиста! — говорив князь далі, не вважаючи. — Се ви знаєте найліпше. Володимир завзявся мене з'їсти, а я не дамся. Іду в Польщу по війська і до місяця назад, тоді ми й зміримося! Тому і попросив я вас обох. Ти, пане тисяцький, відстав мені їздців, а ти, пане стольнику, збірай все в дорогу. Передовсім золото і срібло, щоб було за що наймити війська. Та скоро, бо час не стоїть! Володимир уж< може переходить Дніпро . . .

— Ні, ще ні, — заперечив тисяцький, — його війська щойно сходяться.

Князь встав і докинув:

— Час не стоїть на часі. А що я сказав, держіть в глибокій тайні. О се прошу я вас дуже. Пощо ширити непотрібний жах і тривогу? А ще Мономах . . .

По хвилі вийшов князь в гридницю. І був вже веселий, його обскочила дружина. Його велику тайну, що він втікає в Польщу, вже знала вся дружина . . . І Київ знав цілий . . .

II.

»Не винен Святополк«.

На вістку, що князь втікає до Ляхів, заклекотів цілий Київ. Байдужий на много, много річей, заклекотів нині й закипів. Тисячки сердець забилося в нім живо і затрівожилося. Їх князь їде до Ляхів, війнам не видно і кінця!

Є хвилі в життю одиниць і цілих наро-

дів, коли супроти великих та преважних подій забувається все пусте і дрібне та прощається провини й найбільшим ворогам. При великих побідах, при високім підйомі, пориві і злеті духа, і в хвилях страху та трівоги. Кияне зналіж добре, що Святополк винен та справедливо прийшов Володимир Мономах і два Святославичі на нього боєм. Вони знали навіть те, що він більше винен, як Давид. Не любили князя і за те, що був ласий на гріш та дер його відки міг. Іще тому кілька днів проклинали князя в дусі за те, що знов підніс ціни соли. Але нині, завис над ними той сам меч, що й над ним. Нині стояли під Київом князі проти нього і проти них. Проти нього, проти них і проти цілого города. І Кияне в тій хвилі все забули і все простили Святополкові . . .

Чи се було випливом одного страху і трівоги, чи й справдішнє привязання будилося в їх серцях? Пусте! Одно і друге. Досить, що Кияне забували все і сами ставали вірити в його неповинність . . .

— Сеж не наш князь винен, а клятий Давид Ігоревич! Щоб він так нині навинувся нам! . . .

А ще: тому трицять літ! Не вік жеж то, і старші памятали, а молодші чули від батьків. Тому трицять літ, батько Святополка, Ізяслав, утік так само з Київа до Ляхів перед Всеславом. Вернув з польським військом і відбив Київ. І хоч обіцявся пошанувати Київ, але, вернувши, казав стяти не одну голову, казав осліпити не одного. Не одні руки забито в тяжкі диби і не одна

душа розсталася в темній темниці від свойого тіла. І не одна сльоза, а потоки сліз, горя та прокльонів вітали князя в Київі. І застогнав тоді Київ з болю та обиди. І той стогін і память наруги чужого війська жив у памяті людей до нині. І чиж мала нині знов повторитися давня, соромна година, що чуже, лядське військо займе Київ і над спокійним населенням знущатиметься? Мати руських городів — і знов у руках Ляхів! Проти Половців зачали збройтися, присягали мир, а впадуть в лядські пута! Ніколи! Ніколи не допустять вони до того, щоб їх князь утік з Київа. Се вже раз батьки допустили, вони вже не допустять!

. . . І князеві простили вони все. Що осліпив Василька, що зломив вічний мир і все а все прощали йому нині . . .

Князь вийшов по відході послів у гридницю. Дружинники обскочили його. В їх очах вичитав князь тривогу й біль, а старий дружинник, Володимир, підступив до князя, склонився майже вдвоє і просив, як дитина просить матір:

— Господине, наш любий господине, до Ляхів, господине, не поїдеш . . .

— До Ляхів? Відки такі вісти? — спитав князь.

— Цілий город вже знає про те. Правда, княже, що ти не поїдеш . . .

— Не поїду?! — спитав, передражнюючи, Святополк. — Не поїду, а перше ще тебе, боярине, проситиму о дозвіл! . . .

— Мирися, княже . . .

— Мирися ти, ха-ха-ха! А щож я робив,

як не мирився досі? Але миритися можна тільки з тим, що, й як ми, бажає щиро мира. Але як миритися з Мономахом, коли він наважився засісти на київському столі?! — І не чекав їх дальших слів, а покинув. В дверях обернувся іще раз, просив знов до себе тисяцького, стольника і скарбника і видавав нові накази.

—Пане тисяцький, іду нині на ніч, або завтра рано, а ти борони Київ хоч день, хоч два, заки я від'їду.

То знов каже до стольника:

— Розкажи: худобу з хуторів біля Києва гнати зараз на Білгородський шлях. Табуни коней і овець, з дому брати тільки золото і срібло . . .

То знов до тисяцького:

— Комонники, щоб були під вечір вже готові! І мої дружинники!

І знов до стольника:

— Отроки най ладять вози, я йду з тобою в льохи, щоб видати гривні золота і срібла.

В княжім замку зачався рух, біганина, гамір, крик. Отроки та служанки увійшли в світлиці і зачали знімати ізі стін золоті лискучі глядала (зеркала). Дивилися в них і сміялися . . . І високі зі золота ковані тяжкі свічники. З намисників вибірали золоті та срібні підноси і миски, зі столів зносили тяжкі, череваті золоті збани, чаші й пугарі. Те все зносили в гридницю, складали в одно місце й реготалися . . . Княгиня сиділа в своїх світлицях. Служанки зносили їй сотки найріжнородніщих одежей і строїв, як

сіно в літі у степу, в одну велику купу . . . Княгиня сиділа побіч купи своїх одягів і ревно плакала . . .

Князь зійшов тимчасом зі скарбником і стольником в льох. Довгим залізним ключем отворив власноручно двері льоху. Увійшли отроки з довгими восковими свічами. В темряві замиготіло світло. Зашуміли тисячі тисячок комарів, що сюди скрилися перед зімою, збуджені гамором і світлом. Під стінами стояли довгі ряди однаково зроблених деревляних скринь. На одних з них були випалені знаки З, на других С. Князь перечислював, а потім казав собі посвітити при стіні, де була прибита довга дошка. На ній було виписано вуглем: Злта . . . Срб . . . Мд. Камы . . . і при кожнім відповідні числа. Князь провірював.

Отроки стали виносити.

Князь сперся на скрині зі золотом і задумався.

. . . Хитрий Мономах . . . Я хотів його завтра вивести в поле, а він мене вивів нині . . . Та поверну я із польським військом . . . Ось тоді не одному Мономахові, а їм всім залію гарячого сала поза шкіру . . .

По хвилі розраджував сам себе:

. . . Хто зна, може то й ліпше, що Мономах викидає мене з Київа . . . верну з польським військом і за одним замахом розправлюся зі всіми . . . З Мономахом, Святославичами, Давидом Ігоревичом . . . Хто знає — се може Божий палець . . .

Поглянув по своїх скринях.

. . . То все золото, золото і дороге ка-

міння . . . За ті скарби куплю цілу лядську землю три рази, хоч би кожний Лях ставив за себе ціну, як за рідну маму! . . .

Отроки виносили скарби. Комарі жуміли безнастанно, князь потонув в думках, хвилі йшли за хвилями. Зі задуми збудив князя грубий Полієвкт, що засапаний влазив у льох.

— Княже, я казав, я казав! . . . — кричав він вже здалека.

— Що сталося? — спитав живо князь.

— Ходи на гору, господине, на площі чекають на тебе людіє. Я тобі кажу, господине, що з того щось буде! . . .

— Людіє? Чогож вони хотять?

— Ходи, побачиш, почуєш, господине! . . .

Нерадо встав князь і вийшов. За ним ступав грубий боярин. Відсапував тяжко і все повторяв:

— Мій нюх, мій нюх . . . Не знаю іще, як се буде, та мій нюх каже вже мені, що все буде добре . . . Я вже чую, чую всім носом! . . . — і він розширював ніздрі, нюшив, як пес на ловах, коли знайде слід. І сміявся сам зі себе.

Князь вийшов на гору, глянув у вікно, а там вся площа перед двором зароїлася від людей. Забачили його в вікні й тисячками голосів кликали, просили, просили його до себе. Грубий боярин отворив двері від балькону, князь вийшов на балькон. Муравлисько, що було на площі, вітало князя гучним криком: — слава, слава! — В їх слові він чув величання й тугу, чув гаряче биття серця і

тривогу, чув надію і обаву о завтрішній день.

— Княже, не кидай нас! — благав хтось з долу. — Як дім горить в пожежі, родина не свариться тоді, хто винен тій пожежі, а хто — ні, і батько не кидає в тій хвилі дітей, а враз зі всіми стає рятувати! І Київ запалився нині і горить! Рятуй із нами враз!

Князь хотів відповісти, та з долу кричали без перерви:

— Миритися, княже! Миритися!

— Я вже мирився! Пробував . . .

— Мирися! Нових шли послів і мирися! Мирися, княже!

Князь зачав їм толкувати, що він вже мирився та не вдалося. Тепер йому не ялося ще раз посилати послів, проситися . . . Але вони й не слухали, а в одно обстоювали при своїм:

— Мирися, княже!

— Всею душею рад я мирові — відповів князь. — Та Мономах відкинув мир, наважився проливати вашу кров . . . Здобути в бої Київ . . . Мій двір і ваші всі достатки дати на поток та розграблення . . . Я хотів миритися, та він відкинув мир . . . Тепер проти сили і я мушу поставити силу. Тому іду по Ляхів, та ви не трівожтеся. З польським військом відібю Київ і знов заведу лад.

— Не хочемо Ляхів! Мирися, княже! — кричали з долу. Шли нових послів і мирися!

Ось так перемовлявся князь зі своїми з балькону свого двора. Як тоді між народ

в'їхали на конях бояри. Між ними був і Ратибор. Він станув в стремена і став промовляти:

— Браття, чого присілися ви до князя? Наш князь вже мирився, та не помирився. Чиж хочете, щоб він ще раз посилав своїх послів на непевне? Я думав би инакше: не князь най шле своїх послів, а ми всі ходім! Ми всі до Мономаха і до князів! Скажім, що тут не винен Київ, ані князь, а винен є один Давид! Ходім і правду засвідчім!

— Ходім, ходім!

— І ми, дружина йдемо з вами, бо й ми знаємо всю правду . . . Ми були вже в старенької княгині Всеволодихи, мами князя Мономаха, бо й вона була тут і вона знає всю правду. І вона обіцяла, що йде з нами до свого сина, з нами піде й наш митрополит Микола і весь Київ, попи, черці . . . І ви ходіть з нами! Ми скажемо всі щиру правду, що не винен Київ, ні наш князь, а винен є один Давид . . .

— Ходім, ходім!

І Кияне забули вже на князя, з яким говорили. Оставили його, а самі пристали до дружини. Святополк стояв мовчки, по його лиці пробіг усміх . . .

— — — — — — — — —

Найперше загули дзвони святої Софії, за ними підбігли низькі баси дзвонів Десятинної, заквиліли в святого Ґеорґія і защебетали в святої Ірини. За тими обізвалися вже дзвони сотки инших церков Київа ріжними, преріжними голосами. Їх тони зли-

лися разом в одну широку хвилю тонів, одну молитву, одно благальне прохання.

Зі святої Софії в новім городі винесено хрести й святі хоругви. Довгим рядом вийшли попи і черці одягнені в ризи, за ними ступав мущина у силі віку. Високого росту, з довгою бородою. На голові мав високу золоту митру, висаджувану дорогим камінням і довгий жезл в руці. Се був митрополит Микола. Над ним несли синій омофор, вишиваний щирим золотом. Ішов повагом, задуманий. Чи й він вірив, що невинен Святополк? Не знати, але й він ішов рятувати Київ . . Біля нього вели два старці-бояри княгиню Всеволодиху, стареньку маму Мономаха, що по смерті мужа жила в Київі. І вона ішла просити сина за невинного Святополка . . . За ними довгим рядом їхали бояри і знов ішли попи й черці і знов бояри й людіє, й закупи й невільники. І жінки та діти . . .

Грали дзвони всего Київа і зі всіх грудей неслася благальна пісня: Кириє лєйзон! Неслася від святої Софії і від цілого города, по всім городі. До походу прилучувалися нові ряди бояр, людей та попів та черців.

Неслася благальна пісня з тисячки грудей.

. . . Горить Київ . . . в пожежі Україна . . . брат повстав на брата і мимо присяги на хресті забрав йому ясний світ . . . Та чей змилосердиться Господь і помилує за гріхи . . . Кириє лєйзон . . .

. . . Задумали велике діло . . . Мир всіх князів і знищення Половців. Та брат, не-

й вірила, що її син, що все на перше місце ставив добро рідної землі і боротьбу з Половцями, сповнить її просьбу.

Просив і митрополит, просив і весь Київ.

І Володимир Мономах уступав по довгих торгах.

Люде, що стояли близько нього, говорили, що Мономах пішов воювати Київ, бо мусів іти, бо так присягав, та з другого боку він і не хотів, а навіть боявся воювати Святополка . . . Ануж Святополк втече в Польщу, ануж з тої боротьби скористають Половці? І як то кажуть: купував, та грошей не виймав, так і Мономах воював, та меча не виймав. От тому й був він не мало радий, як до нього звалився увесь Київ і став просити за Святополка. Мономах числився все із тим, що говорять люде та боявся людського осуду, тому й пішов на Київ. А тут всі Кияне, бояри й людіє, митрополит і попи — всі за Святополком! Чогож мав отже воювати Святополка, як всі були за ним? Як усі вважали його неповинним?

Жертвою падав Давид Ігоревич . . .

Неприсутні все винні. На неприсутнього Давида Ігоревича і впала вся вина ... Винен є один Давид! . . . А винного треба все покарати! . . . А що ні Володимир Мономах, ні Святославичі не мали ні часу, ані охоти, йти походом на Давида, то . . . — передавали то право Святополкові . . .

— Іди ти, брате Святополче, на Давида! любо іми, любо прожени його!

Святополк згодився на те. І вечером то-

го дня їхав до табору братів, щоб погодитися в тій справі з ними і зробити мир . . .

Святополк пригадував свої мрії. Сповнялися . . . Давидові землі, як би мав уже, бо тепер ішов карати Давида! . . . Василько? — сліпий, не йде і в рахубу. Володар? — один на заході не встоїть проти нього. І так весь захід вже його . . . — мрів Святополк. — Ще тільки на сході Мономах . . . Але прийде час і година, що й з ним він дасть собі раду, — думкував Святополк ідучи на новий мир . . .

III.

Давидове щастя.

— Вставай, стара! Я приїхав, а ти спиш! — гойкнув князь Давид Ігоревич на свою дружину, коли приїхав з Київа. — Приїхав і ще привіз гостя, а ти спиш!

Княгиня вже сиділа на кроваті і протирала очі.

— Гості? Які?

— Василько.

— З Теребовлі? Де він? — питала скоро, одягаючися.

— В тім і вся річ, де він тепер та що? Давай їсти, бо вельми я трудний.

— Так, так! — відповіла княгиня. — Я зараз, зараз! — і скоро одяглася, що все випадало їй з рук. І все повторяла: — так, так, я зараз, зараз . . . — Повторяла давним своїм звичаєм: — так, так, я зараз, зараз . . . Бо не раз розгнівається князь на раді з дружиною, вертає в світлиці і свій гнів зганяє на

своїй дружині. Зпочатку подружжя вона не раз промовить супротивне слово, та се викликує в князя ще більший гнів та злість. Отжеж вона уступає ... Часом був князь такий лютий і прикрий, так ненавидів весь світ і людей! Терпів від самої думки, що всі змовляються проти нього, всі напосілися на нього, переслідують його ... Тоді найбільше ганьбив свою жінку, що вона змовляється також з його ворогами ... Завзялася проти нього! ... вона — його жінка ... Тоді вона вже й не потакувала навіть, а мовчала і тайком гірко плакала. Не раз потакує княгиня в найліпшій вірі, потакує раз за разом, як нагло вибухає князь гнівом.

— Так! Так! Ти все мені потакуєш! Дурна, безголова, потакуєш, а все своє робиш! І се твоє вічне потакування мене найбільше злостить! Се вічне твоє: так, так, так!

Коли виїздив з дому, оддихала. Збірала тоді до себе дітей, розказувала казки, бавилася з дітьми по дитячому і жила. Тепер збуджена в ночі, відразу потакувала:

— Так, так, так! ... — і скоро одягалася. Князь усів на лаві і розказував.

—Привіз Василька. Тиж знаєш, що він виробляв ... — і виводив давні жалі, а все від самого початку. Як Василько заняв Галичину, як Василько збірав війська, як Василько хотів забрати в нього дружину, як Василько, і Василько, і Василько ...

— Подумай: я відкрив їх зраду! Зломив Василька і тепер він тут!

Княгиня слухала, але мало розуміла з

них високих державних мудрощів і тайн. Її найбільше здивувало, що князь вже в десяте згадав, що Василько тут, а Василька не було. Вона й спитала тихо:

— Деж є Василько?

— В кайданах привіз я його! — і князь звернувся до княгині і додав з почуттям гордости й перемоги: — Василько осліплений!

— Що-о-о? — спитала княгиня і випала з ролі потакування. — Бійся Бога, за щож ти осліпив його?! І що на то вона, Олена, його діти?

— Як то?! . . . — обрушився князь.

— Я питаю тільки пощо . . . ти се зробив? Але я згідна, згідна з тобою, а питаю тільки . . .

— Щож, се болить тебе може?! — запитав князь, встаючи з місця. — Аджеж се розбишака, горлоріз! І ти стаєш в його обороні?! — Дивіть і та за Васильком!

— Я? Ні, ні. Я не в обороні, — відпекувалася княгиня. — Я так, як ти, княже, так, так.

Але князь вже не дав собі витолкувати, він в одно нарікав:

— І та за Васильком! В моїй рідній хаті Василькові други! Розуміється!

— Алеж я нічого, нічого! Ти, княже, не порозумів мене! . . . Я нічого, нічого . . . Так, так, я нічого . . .

— Ти ніколи не в силі мене зрозуміти! Я зробив тепер велике, дуже велике діло. Я позбувся ворога і аж по угорські гори сягає моє князівство. Се я зробив! Позбув-

— Ми доїздимо до Київа, як мені впало в око, що Василько і Мономах осталися разом. Я, розуміється, по нитці до клубка і от відкрив їх тайну. Я . . .

— Прости, княже, се я відкрив змову, а не ти! — перебив Лазар.

— Що? Ти?! І ти говориш мені це в очі? — обрушився князь. — Вже нині хвалишся моїм ділом?! Га-га-га! Дивіться на нього! Завтра скаже ще й Святополк, що се його діло! А він вагався, як і ти! А я один, я один з вас всіх не стуманів, не здурів, а мудро взявся до діла. Се я, я один!

— Але і я докинув не мало своєї праці, — боронився Лазар. — Я, княже . . .

— Що — ти, пане тисяцький?! То що сорока дасть молока.

— Сорока молока не дає, — реготався Туряк, вишкірюючи зуби.

— Отже і Лазар не приложив до того своїх рук! — докінчив князь. — Сказано бо в Пчелі: »ні в скотинах скотина коза, ні в звіріх звір миш, ні в рибах риба рак, ні в птицях птица синица, ні в мужіх муж — Лазар!« — і князь реготався на всю губу. За ним ще голосніще Туряк. Туряк брав себе руками за шлунок, згинався вдвоє, раптом випростовувався і на весь голос реготався: ха-ха-ха-ха! — При чім між третім і четвертим »ха« перескакував о одну октаву вище. На його голосний сміх відізвався на подвірю півень своїм ку-ку-рі-ку . . . І князь реготався. По хвилі знов голосив поважно:

— Се я! Думав один обманець з другим, що підійдуть Давида Ігоревича. Але Давид

Ігоревич має розум, і не такі були мудреці, а мене не підвели! І тим двом не дався Давид Ігоревич, не знали з ким собі зайшли!

Туряк стояв проти князя і в одно потакував.

— Ярополк погиб в боротьбі із ними, а Давид Ігоревич не тільки що виграв, а ще й як?! Ярополк згинув в боротьбі, а Давид Ігоревич дурня тай за пояс! Го-го-го! Не знали хто отсе Давид!

Туряк стоїть проти князя і потакує кожне слово.

— Теребовля . . . — каже князь, — що се тепер Теребовля?! Що ціла Галичина?! Моя, ціла вже моя! Правда, сидить там іще той дурень Володар в Перемишлі, та за два тижні, ні, за тиждень, його там вже не стане, — і князь поставив на долоню крихту хліба, дмухнув сильно, що злетіла на землю, — ось так Володар, вже його немає! З Ляхами в нас мир, упремося об угорські гори і далі пробуємо своїх сил. А з ким та коли, подумаю в свій час!

— Так, так! — потакує в одно Туряк.

Лазар сидів сумний. Стільки літ він вів ту політику, щоб зломити карк Василькові і розширити границі Волині, як було давно, в кінці добивався вже до цілі, а тут князь забув його заслуги і вірну службу. А ще той скоморох Туряк! Дурень тай годі! Стольник, що цілими днями грав в кости та піячив і ніколи не займався державними ділами, нині на готове прискакує до князя і потакує! А що найгірше — князь не злюбив вже його, Лазаря, а Турякове підхлібство. Князь усе

любив таких і се найбільше боліло Лазаря, старого вірного дружинника, якого нині Туряк висаджував зі сідла.

Туряк потакує тимчасом раз-у-раз князеві:

— Орел, цар над птицями, осетр над рибами, а лев над звірями, а ти, княже, над Володимиром, Теребовлею, Перемишлем . . .

Князь підсміхнувся радий.

— Ще трохи за скоро, за скоро . . .

— За скоро? — питає Туряк. — Теребовля вже твоя, княже, а Перемишль — пусте!

— А таки не мало в тім моїх трудів та заслуг! — зітхнув тяжко Лазар. — Княже, пригадуєш собі, як я вернув в Київ і доніс тобі і Святополкові, що змовляються проти вас обох?

Князь махнув з легковаженням рукою.

— Се пусте, про їх змову знав я і без тебе, пане тисяцький. Найважніще тут отсе, що се я, я вирвав теребовельського чорта із рук київського скомороха. О, о, о! На вічі в Київі ти, пане Лазаре, мовчав, а бився та боровся я один!

— В Київі на вічу я виносив вину . . .

— Виносив? Що на волю булиб його пустили, ми знаємо вже то!

— Наш князь відзначався все надзвичайним розумом, відвагою і мудростю, — говорить Туряк до Василя, але так голосно, щоб і князь чув.

Коли князь вже все оповів, а деякі епізоди повторив по два, а навіть і по три рази, не забув і питає знов Кульмія:

— Ти чув? — Тепер кажи, яка твоя думка?

— Тепер, тим більше, я не знаю, — відказує Кульмій. І спитав: — Чи справді були докази, що Василько змовляється з князем Володимиром Мономахом? Князь Володимир скликав на мир всіх князів, — а потім мав би змовлятися, щоби заняти Київ? Він, що йому Половці за плечами?

—Рци далі! — промовив люто князь, його очі заіскрилися.

— Отже дивне те все мені! — По хвилі додав: — не той, княже, наш приятель, що схліблює і солодкою неправдою заслонює правду, а той, що на небезпеку й нещастя, що нам грозять, отверає очі і правду все говорить, хоч як вона гірка.

— Рци далі!

— В Перемишлі остав ще Володар, а скоро в Теребовлі не стало Василька, Володар і Теребовлю возьме під свою руку і зачне з тобою бій. Значить: осліпив ти, господине, Василька, тим самим зачав війну з Володарем, сеж ясне і зрозуміле. І Володимир Мономах, кажеш, господине, в змові з Васильком. Коли се правда, то він обстоїть за Васильком, коли неправда, тим скорше стане в обороні мира. Значить: вже нині можна легко бачити дві, або три війни, в які ми себе вмішали, а до яких, скажім собі правду в очі, ми не приготовані. Дружини мало, воїни босі, зброї не стає.

Князь не кинувся лайливим словом на Кульмія, як би хтось гадав. Ні, він поблід і тихо спитав Лазаря:

— Чуєш, Лазаре? Що ти на то?

— Пусте говорить Кульмій, ми не зачинаємо воєн, ми вже їх кінчимо! — потішає Лазар, радий, що князь знов питає його о раду.

— Розуміється! — впадає і Туряк. — Що? Володар? Володаря розібють Ляхи, а Мономах? Мономах далеко! Ми у Бога за дверми!

— Розуміється, що так! — кричить і Лазар.

Князь як скоро розхвилювався, так скоро і заспокоївся.

— Отже чуєш, пане соцький, Кульмію, ми безпечні, в Бога за дверми! Не дурне то видумав Давид! Але я знаю тебе, пане соцький, і твій спосіб думання . . . Свої бажання висказуєш за правду. О, ти вельми був би рад, щоб Володар і Мономах і Ляхи і чорт зна ще хто рознесли мене! О, знаю я вже чого бажає твоє серце . . .

— Колиб сього я бажав, я підхліблював би і правду заслоняв.

— Власне, заслоняєш! О, знаю я тебе! Володар . . . що є Володар? Йому не зі мною воювати! На веденню війни розумівся трішки і то дуже трішки Василько, але той вже фі! — і князь дмухнув по долоні. — Володимир Мономах? — йому Половці за плечами! Впрочім, що там мені Мономах, між ним і мною мій друг Святополк. А що до Ляхів, добре Туряк каже: за те, що я Василька фі! вони ще й заплатять. Я й цілого Василька продам їм хоч би завтра.

— Слово летить птицею, діло йде волом.

словом, княже . . . — зачав Кульмій, та йому скоро перебили.

— Знаменито сказав наш князь Тере повді й Перемишля! — кричить Туряк.

— Нашим князем можемо величатися! кричить і Лазар.

— Так, так, розуміється! — підбіга в славословіях маленький Ковч.

І вони пили і веселилися і в одно схліб-ляли князеві. Кульмій сидів задуманий, як все невеселий. Туряк спозирнув кілька раз на нього зпід ока і думав свою думу:

. . . Який той Кульмій дурний . . . Давид Ігоревич іде тепер в гору, з ним легко можна виплисти, а той дурень противиться! . . .

Від того дня змінився князь. Перше він все нарікав і підозрівав кожного о змову та був гіркий, як полин, тепер його нарікання лагідніли. Про Василька вже й не згадує, та не стогне, а все весело дмухає на долоню: фі! — і вже його немає! . . . Тепер князь забавлявся і веселився цілими днями з Туряком, Ковчем та другими. А коли часом княгиня ставала нарікати на вічних гостей в дворі, князь відказує весело:

— Що ти знаєш, тепер мене стати! Ось прийде весна, продам галицьку сіль і в десятеро більше можу пити день-у-день. Бо ось! — і вже його немає!

Дружина збігалася до трапези день-в-день. Та не тільки дружина, а то загляне князь, що їде, або йде хто, хоч з Володимира, хоч чужий, улицею попри двір, зараз кличе до себе в гостину. Іде який обдертий бідолаха, то шле його між слуг; боярів та дру-

жинників саджає біля себе. А кожному приговорює:

— Бери, бери, тепер мене на то стати! А чув ти про мої діла! . . .

До чужого вина все злазяться гості, як мухи до меду, і підхліблюють господареві. Давид Ігоревич любив підхлібство і ласкаве-тепле слово; походжає, бувало, між гістьми, як між мухами оса, і все тішиться.

— Князь, — говорив не раз Кульмій, — любить підхлібників та маленьких людей біля себе, щоб при них самому бути більшим. За те не терпів людей, що мали иншу думку, як мав він. До князя, коли він вернув з Києва, найліпше достроївся Туряк, який у всім потакував князеві, хоч би князь сказав і найбільшу нісенітницю. Він все скаче довкруги князя й потакує. Вийде князь рано вранці на суд між людей, як вже біжить Туряк, розганяє людей і лає:

— Чого вам від князя?! Чого його мучите?! Наш князь тепер князем Теребовлі, в нього много діла, а ви зі своїми пустими справами! А . . . господине, ти стоїш?! — звертався до князя, якого ніби аж тепер побачив. — Подайте сідало! Князь стоїть, а з тих ніхто не бачить!

Пє князь, то все стоїть Туряк побіля князя і доливає; думає князь думу — Туряк додумує . . .

— Отсей мене розуміє! — каже не раз князь. І Туряк ставав першим приятелем і дорадником князя. Ріс і, як сам казав, випливав . . . Він забірав вже голос в кожній справі, не раз впадав на судову розправу, не

нижаючи на суддів, зносив давні присуди, і нові видавав . . . І в податьних справах вмішувався в діла і сварився з давніми урядовцями, щоб деякі податі не переводити через книги княжої скарбниці, а йому давати прохт, а він передасть князеві, він і усував старшин в війську і підмовляв князя, щоб наставляв нових, часто таких, що не розуміли військового діла, а тільки надскакували коло нього і йому схлібляли. Туряк так само, як і князь, любив себе окружати маленькими, ще меншими від себе . . .

. . . Лазар бачив те все і закусував уста з пересердя.

— Я зорав та засіяв, а той жатиме! — говорив не раз Лазар і зітхав. — Той Лазар непевний! — підсуває нераз Туряк князеві. — Старий дурень, зробок, нічого вже не вміє, до того, — шепче Туряк в тайні, казали мені, що він часто загощує до хати, в якій сидить сліпець . . . Чого він туди лазить?

— Він до Василька?

— Так мені казали . . .

— Можливо, але пусте, бо що тепер Василько, фі! — тай вже його нема! Але чого він туди лазить? — По хвилі додав князь: — Лазаря треба би змінити, але когоб мені на його місце? А можеб, — питав князь по хвилі, — може би ти, Туряче, став моїм тисяцьким? Га? Ти добрий мені під руку . . .

— Дякую тобі, княже Володимира і Теребовлі, за велику честь, та се не для мене. Я далі хочу бути твоїм першим і найліпшим дорадником . . .

— Одно не противиться другому, щож Туряче?

— І то правда, але займеш, княже, Теребовлю, людей буде тобі треба . . .

— Ти хочеш Теребовлю?! А може Перемишль? Бери, бери . . . А правда, що зробимо з Лазарем?

— Оставимо його покищо, та пильно дивімся йому межи пальці.

— Так, так, — потакує князь. — Се ти зори його. На тебе одного можу здатися, а що до Перемишля, або Теребовлі, — вибірай собі.

Одного разу приходить Лазар до князя.

— Княже, хотів би я з тобою подумати думу. Ранньою весною маємо іти на Теребовлю, вже нині час збірати війська. По моїм обчисленням мусимо взяти до бою бодай десять сотень, пять маємо готових ще других пять мусимо збірати.

Князя заскакувало нечайно се слово. В своїх думках він давно вже мав Теребовлю, Коломию, Камянець і Перемишль . . . Мав їх без труду, без бою, без воїнів, а тут радить Лазар збірати війська, іти в похід і ще, може, битися?!

— І ти се по правді думаєш, пане тисяцький, що нам прийдеться воювати?

— А вжеж! — відказує Лазар. — Кульмій казав правду, мені донесено, що в Теребовлі збіраються війська, на їх чолі стоїть старий Порей. Розвідчики донесли мені ще й те, що часто ідуть посли з Перемишля в Теребовлю і назад. Щось там вариться, щось коїться проти нас.

— Ха-ха-ха! — реготався князь. — Се все не є правда!

— Я слав певних розвідчиків в Теребовлю, ті вернули й донесли мені . . .

— Ха-ха-ха! — реготався князь. — Чуєш Туряче, яку-то штуку задумав Лазар? Я викрив зраду Василька, я вирвав Василька із рук Святополка, я осліпив його, я перейму під свою владу Теребовлю. Я, я! А пан Кульмій та пан Лазар хотять збірати війська, щоби потім чванитися, що то вони здобули Теребовлю! Ні, ні, я сам зачав і сам доведу річ до краю!

Туряк моргнув до князя понад плечі Лазаря, каже: »Я давно вже тобі казав, княже« . . .

— Княже, — на те Лазар, — я добра тобі бажаю, мені донесли люде, яких я вислав і які були в Теребовлі і бачили все на свої очі. Володар перейняв владу в Теребовлі і зброїться, вся Галичина проти нас, на весну ладяться в похід.

— В страха великі очі, та я не боюся! — говорив князь. По хвилі додав: — Я не кажу, щоб цілком іти без війська, але й не вірю, щоби вже нині мусіли ми їх збірати. Ще час, ще час! Впрочім там немає жадних військ!

Туряк додав:

— Лазар каже, що нам треба десять сотень, а я й двацять зберу на весну. А буде треба трицять — я й трицять буду мати! Овва, велика штука!

— Яким чином? — спитав цікаво Лазар.

— Дуже простим: крикну між людей в

Володимирі та скрізь по городах і селах, що в Галичині є сіль і збіжжя і всяка та превсяка добича. Хто піде в похід, той даром дістає сіль, збіжжя і всяке добро. Як кину між людей сей клич, — не двацять, а трицять сотень піде разом з нами, підуть старі, підуть жінки, підуть діти, підуть усі!

— Правда, правда! — захопився князь. — Знаменита думка!

— Підуть старі, підуть жінки, підуть діти, підуть всі, — повторив Лазар. — Але де військо?! Деж військо? Сеж буде тільки товпа, ласа добичі й наживи і пів доброї сотні розжене їх у млі ока.

Князь глянув на Туряка, питає очами: що ти на то? Туряк реготався:

— Ха-ха-ха! Ти Лазаре, думаєш, що ми по правді будемо битися?! Ха-ха-ха!

— Лад і карність . . . — зачав Лазар.

— Се нам вже остав! — відповів Туряк.

Лазар вийшов, а князь промовив до Туряка:

— Давай вино; той дурень хотів перехитрити мене. Давай йому військо, давай йому воювати, а він потім чванитиметься, що то він здобув Теребовлю! О, я розуміюся на тім, я сам зберу військо, я сам піду в Теребовлю, я все зроблю сам!

Туряк потакував, князь каже далі:

— Ти добре казав мені, Туряче, що Лазар то непевна штука, і він мабуть в змові з Васильком . . . І з Володарем! . . . О, я не стерплю того, та най вже займу Теребовлю, тоді і з Лазарем зроблю лад!

Ось так представляв собі князь Давид

Ігоревич здобуття Теребовлі. Тих хмар, що нависли над ним, не бачив, ні не хотів бачити тих хмар, що йшли на нього з Перемишля, з Теребовлі а ще й з Київа. Давид був тої зими на вершку свого щастя, думав, що те щастя буде в нього все. А хмари йшли та йшли . . .

IV.

Вісти з Київа.

Сидить якось Давид Ігоревич зі своєю дружиною, пє вино і вихвалює себе, як все:

— Не виріс я в Атенах, ні не вчився в філософів, та своєю мудростю перевищив не одного філософа. Як то було в Київі! . . . а нині хоче Лазар збірати війська, щоб потім хвалитися, що ось то він здобув Теребовлю! Го-го-го! Я розумію, до чого то йде. Але се я сам! Я сам! Від початку до самого кінця я сам!

Ось так хвалить себе князь. У світлицю вбіг Туряк. Отворив широко двері і не замкнув за собою, хоч зіма. Сам на лиці блідий, його очі загоріли, руками вимахував, як би летів ними, а від дверей до князя не перейшов, а біг і кричав на всю хату:

— Злодіяніє! Найбільшоє на весь мір!

Всі зглянулися на нього. Кількох спитало рівночасно:

— Що сталося?

— Найбільше безчестіє на весь мір! Але се тайна, тайна і я вам не скажу!

Лазар вхопив його за полу лудана, затримав і питає:

— Кажи, що?

— Злодіяніє! Все валиться! Але се тайна, я тільки князеві! . . .

На лиці князя вже виступив переполох.

— Що сталося?

Але Туряк ще не говорив, а кляв голосно:

— Безчестіє! Злодіяніє! Лож досягла вершка! Святотатство! . . .

— Що сталося?

Туряк нагнувся до князя і почав щось шептати в великій тайні. Всі були цікаві, що такого сталося і що так вивело Туряка з рівноваги. Василь і Лазар так і підсунулися блище князя, щоб зловити хоч би словодва. Але чули тільки: святотатство! — і більш нічого. За те бачив Лазар, як княже лице блідло і біліло, нагло почервоніло, а потім пожовкло. Його очі помутніли. Туряк шептав щось князеві до уха, князь слухав, як в тім не кинеться, як не вдарить кулаком об стіл, як не крикне на весь голос:

— Лазаре! Ось маєш!

— Що? — спитав Лазар. Він і не знав про що йде річ, та бачив тривогу у князя і сам затривожився. — Що, княже?

— І ти ще питаєш?! О, ти вивів мене в поле! Тепер тішся, тішся!

— О що ходить, княже? Я нічого не знаю.

— Не знаєш?! І ти ще важишся мені в лице сказати, що ти нічого не знаєш?! О, наварив ти мені пива! Наварив!

— Нічого не розумію.

— Не розумієш?! Я мушу пити, що ти

наварив! Се все так виходить порядний, чесний чоловік, коли зійдеться із злочинцями, крамольниками, злодіями. Певно, певно! Сеж знають всі, що з Васильком, князем Теребовлі, я все жив у згоді і любові, а се ти Лазаре, в одно мене підюджував і підбивав проти Василька . . . Се все ти! А тепер і маєш!

— Щож сталося? — спитав ще раз Лазар і був затрівожений, що князь всі свої заслуги так нагло звалює на нього. — Що сталося? — прошептав він ледви.

— І ти ще питаєш? Аджеж в Київі се ти мене підмовив проти Василька . . . Се ти оскаржив його о зраду і змову з Мономахом, — ти, не я! Се ти вивів його з двору Святополка, — ти, не я! Се ти зробив все враз зі Святополком, тим глумотворцем, шершенем, а тепер і маєш! Я сам, добрий, чесний чоловік, звик в людей бачити одно добро . . . Я сам правдомовний і звик думати, що й всі люде говорять правду і тобі повірив . . . А ви не люде, а шершені, вовки, скорпіони! Повірив я тобі і Святополкові і дав намовитися, щоб осліпити Василька . . . І взяв його до себе, а нині маєш!

— Що маю? — питає Лазар по десятий раз.

— Що маєш?! І ти ще питаєш?! — і князь бив кулаком об стіл! — Що маєш? Київ обляг Мономах! Святополк звалив всю вину на мене і ті злочинці казали йому йти походом на мене. І Святополк, той найбільший глумотворець і злочинець на світі, піднявся йти мене прігнати! І кажуть, що вже

йде! Ось маєш, Лазаре! В бою не міг ні Василько, ні Святополк, ні ти мене перемогти, тому змовилися проти мене і он куди зайшли! Намовили мене осліпити Василька, щоб потім мати причину мене з'їсти. Наважилися й досягли, досягли своєї цілі, тепер ликуйте всі разом!

— А щож я тому винен? — спитав блідий Лазар. — Що Святополк, твій друг та приятель, княже, нині тебе зрадив? Се винен хіба ти, що другом вибрав Святополка. Хто приніс сі вісти?

— З Васильком я все жив у згоді, а се ти, ти мене підмовив проти нього. Ти, один ти! — дорікав князь далі, не зважаючи на запит Лазаря.

— Я? — питав Лазар вже гнівний. — Алеж ми ще нині чули, як ти чванився, княже, що се все твоя заслуга тільки. При чім жеж тут моє імя? Заслуги твої, княже, а вини мої?

— Я хвалився? І ти мені в очі? Ось так то все говорить Лазар правду!

По хвилі однак подумав князь, подумав, успокоївся трохи, нахилився до Лазаря і каже:

— Тепер радь мені!

— Я мав би по тім всім ще радити?! Я?!

— Наварив ти пива, втрунув мене в біду, тепер рятуй, рятуй . . . — вже просив князь . . .

Лазар мовчав.

— Бачу, Лазаре, що й ти в змові з ними! Добре товариство! — І князь числив на пальцях число своїх ворогів: — Василько — раз,

Святополк — два, Мономах — три, три Святославичі — шість, Володар — сім. А Лазар не хоче радити і йде з ними — вісім! Вісім! Майте Бога в серці! Вісім на одного, і як тут не пропасти одному, порядному чоловікові між стільки розбишаками?!

По хвилі:

— Ну, радь, Лазаре, радь . . .

Лазар мовчав . . .

— Який ти дивний, Лазаре! Скажи йому правду в очі, а він ще й гнівається.

В другім куті світлиці переповідав Туряк отримані вісти. Розкладав широко руками і викрикував що хвилі: — Злочинці, святотатники, братоненавидники, різоїмці! . . .

По хвилі увійшов Ковч, що приїхав саме з Києва і привіз ті вісти. Всі кинули Туряка, прискочили до Ковча і засипали його питаннями.

Ковч відвозив у Київ скіри, його й заскочила облога. Оповідав, що бачив та що чув. Князі хотіли облягати Київ, та заклекотав весь город і вийшов проти Мономаха й Святославичів. І випросили, Мономах погодився зі Святополком і Святополк заприсяг піти походом на Давида і його зловити, або прігнати. В Києві говорено ріжно. Одні, що се Святополк відніс велику побіду, другі, що знов Мономах. Проти Мономаха було звернене вістря Святополка і Давида Ігоревича, та він розбив їх приязнь, Святополка притягнув до себе і те вістря, що було проти нього, звернув на Давида.

— Святополк вже йде на нас? — спитав хтось.

— Ще ні, ще ні, не трівожтеся перед часом.

— Та піде?

Ковч не вмів точно відповісти, та думав, що так, бо за Святополком стояв тепер Володимир Мономах і три Святославичі, які порішили, що Святополк мусить покарати великий злочин, яким вважали видовбання очей. Святополк і заприсяг ту вмову. Впрочім чомуж не мав зробити сего, коли легким коштом приходив до волинського столу?

— Е, хто зна, чи то все ще правда? — потішав Туряк.

— Може ти, Ковче, добре не дочув? Не бачив?

— Туряче, ти знов заслоняєш правду? — спитав Кульмій.

Князь сидів розбитий. Стратив голову і просив в одно:

— Радьте, радьте тепер мені всі, а то пропав, пропав . . .

От і стали вони радити.

Радили, радили, та жадна путня думка не виходила із тої ради. Туряк потішав в одно: а може то все іще неправда? . . . А може Святополк тільки страха ради заприсяг . . . та в дійсності не піде? . . . Не зрадить свого друга і приятеля . . . а може Ковч не знає добре? — але його потіхи ніхто вже й і не слухав. Хтось инший піддавав знов, щоб до Святополка вислати послів, як з Київа післано до князів. Як вже третій замітив: — Щоб так була у нас мати Святополка, як в Київі княгиня Всеволода . . . —

Четвертий знов на те: — Уступив Володимир, та не уступить Святополк.

— Шукаєте дешевих легоньких викрутів?! — питав старий Кульмій. — Тут один є тільки вихід: зачали війну — збірайте війська! Я вже давно звертав на се увагу, що зле роблять княжі дорадники, що вбивають князя в гордість, що його вже Теребовля, ба навіть Перемишль. Ой не наша іще Теребовля, а в тяжких боях ще прийдеться боронити нам і Волинь! Тому війська, війська, війська! А немає військ, прийдеться спускатися на дно!

Всі мовчали. Князь похилив голову.

— Проситися в Святополка? Аджеж він не уступить. Чогож мав би уступати? Наш князь слухав своїх найбільших ворогів: підхлібників і дослухався до того, що зложив мир і став поза всіми. І чогож мав би уступати Святополк, як за ним усі?

— Війська, війська нам треба! — перебив Лазар.

— Війська? Розуміється, — каже князь. — Як буде треба, зберемо й війська! Двацять, трицять сотень, чи кільки буде треба . . . Се пусте . . . Їх зберемо в млі ока, та я думав: може вдасться ще без військ? Політично . . . Війська — останній вже рятунок, а вперед ще треба пробувати розумом, знанням . . . Політично . . . Понад військо і програні бої йде ясний розум. Ось Святополк викрутився сіном. Самі Кияне жадали в Мономаха мира. Але се було в Київі! — зітхав князь. — Се був Святополк! За мною не гавкне навіть пес! Пропадай,

Давиде, пропадай! Кому ти є потрібний?! Лазаре, Лазаре! Наварив ти, ой наварив мені . . .

І князь далі стогнав та зойкав. Не жив теперішністю, ні не задумував, що робити йому у прийдешності, а все вертав в минуле. По сотий раз згадував давнє, перекручував його, доповняв і стогнав, стогнав. А все зачинав наново свої жалі. З його слів, виходило, що Святополк і Лазар змусили його осліпити Василька, а він, Давид, мусів се зробити, боявся, щоби й його не осліплено . . . Князь проклинав і Володимира Мономаха, того праведника, що все читає святе писаніє, а сатану носить в душі . . . Кляв та проклинав і Святославичів, що змовилися з Половцями, Святославом і Мономахом проти нього, Давида Ігоревича . . . Вони всі злочинці, скорпіони, що в головах у них дупло, а в серці їдь . . .

— А я чоловік добродушний, легковірний, чесний! . . . — кінчить все князь, — попав в таке товариство! Завзялися на мене, змовилися і — розуміється з'їдять мене! . . . Вісім злочинців — на одного праведника! А все через того Лазаря! . . .

Або каже князь:

— Святополкові люде осліпили Василька в Білгороді й покинули на шляху . . . Я добрий, чесний і змилосердився, з доброго серця взяв нещасного до себе, годую, обпераю, а ті злочинці тепер кажуть . . . Згинула вже правда на божому світі. Хоч сказати правду: тої правди ніколи на світі і не

було, а все були Святополки, Мономахи й Лазарі.

Або:

— Святополк мене каратиме? Він сам, найбільший злочинець, мене невинного! Не дурно то співається в пісні, що свята земличя просить Бога, щоб зізволив їй стрястися і скинути зі себе всі гріхи людей . . . Святополки, Лазарі, Мономахи . . . валять цілий світ . . .

Або:

— З'їхалися злодії на мир в Любечі, а не об мир ішло їм, ні о бій проти Половців, а то шершені й глумотворці не могли ніяк знищити мене, що все стояв їм на заваді і боронив святої правди! Тому й з'їхалися ніби то на мир, шу-шу — між собою — і ось тепер, Давиде, плати головою. І невинно пропаде між злочинцями чесний чоловік! Між злочинцями, Святополками, Лазарями, Мономахами . . .

Ось так нарікав князь того дня до вечора, положився спати — і в ложу далі нарікав . . . На другий день пробудився і перше його слово було:

— Між Святополками, Лазарями, порядний чоловік . . .

Нарікав між дружиною, нарікав перед жінкою й дітьми, нарікав перед отроками й служанками. Нарікав і сам перед собою. Нарікав рано, нарікав в полудне, нарікав в вечір. А все однаково: порядний чоловік між Лазарями, Святополками . . .

Як вони, то є князь і його дружина, сиділи другого дня під вечір і як князь далі

виясняв, як се пропадає порядний, чесний чоловік між розбишаками й чортами, — вбігає знов Туряк. Як перед двома днями він махує руками, дверей не замикає за собою, а від дверей кричить:

— Вже маю, маю!

— Що? — питають всі.

— Маю, маю! Се тайна! Велика тайна! — та рівночасно з тим крикнув до князя: — Вже маю добру раду, чудову раду!

Князь простягнув до нього обі руки.

— Маєш? Що? Кажи!

— Нічого лекшого! Але покищо се в тайні, в тайні! — та говорив так голосно, що се всі добре чули. Не говорив, а кричав:

— Пс . . . Се велика тайна! Нічого лекшого, ще нині рано прийшло мені на думку . . . З Київа пішла просити Мономаха старенька княгиня, а в нас, в Володимирі, не маємо жадної старої княгині, що мала б вплив на Святополка, або Мономаха, за те в нас Василько. Пс! . . . Василько! Розумієте? Се ще нині рано прийшло мені на думку . . . Пс . . . Я зловив Улана, отрока, що є в сліпця, й кажу йому, щоб говорив з Васильком і старався розвідатися в сліпця, чи він не післав би послів? Пс . . . І от тепер, під вечір, пс . . . доніс мені Улан . . . Пс . . . Се велика тайна . . . — і говорив іще голосніще. — Доніс мені Улан, що Василько, пс . . . вишле послів, до Святополка і Мономаха. Вишле, щоб його ради не проливали крови. Пс . . . О, се знаменитий вихід . . . Бо колиб вислав послів наш князь, то Святополк може їх послухати, або ні, а вишле

Василько ... Пс ... Святополк мусить слухати! Василько не просить, а розказує: — Не хочу, каже, приміром, щоб ти, Святополче, мстив та карав за мене князя Давида Ігоревича. І Святополк мусить його слухати! Пс ... Мусить! І так, раз-два, ми й покінчимо те погане діло. По просту ми вбємо його в самім зародку і нічого більше нам уже не грозить ... І війська не треба нам уже збірати, ані послів слати з понижуючим благанням до Святополка і справі вже кінець, кінець. Тільки прошу про то нікому нічого не казати ... Пс ...

Князь не вірив ще, він глянув по зібраних: що вони на те? Дружинникам подобалася та рада. Поправді міг Василько не просити, а жадати, щоб Святополк не мстив його очей. Міг жадати і розказувати. Не зла була рада, але чи напевно пішле Василько таких послів?

— Алеж напевно, напевно! — обрушився Туряк, що хтось смів сумніватися в правду його слова. — Напевно!

— Туряче, мій любий Туряче! — розніжнювався князь. — Вже ріжних мав я дружинників та дорадників, але ти наймудріщий ізі всіх! Напевно, кажеш, пішле Василько послів? Ох, щоб ти своїм розумом вирятував мене, озолочу тебе! Ти мій Соломоне!

— З Васильком жиє чернець Василь, приятелюють. Того черця треба й попросити, щоб він просив сліпця від тебе, княже. Улан тільки перенюхав справу, тепер шли, княже, черця і проси Василька ... Він на-

певно пішле, та все ялося післати черця до сліпця і просити по доброму . . .

— Соломоне! І се добра думка! — одушевлявся князь. — Отроки! Біжіть мені зараз по черця Василя, що є в Василька. Най зараз сюди прийде! В мене до нього важне діло, ми всі чекаємо.

Отроки вийшли. Князь тішився . . .

— А то тицьну дулю тому дурневі в Київі! А тебе, мій Соломоне, озолочу. — Нахилився до Туряка і прошептав:

— Що хочеш, Теребовлю? Твоя Теребовля, твій і Перемишль.

Лазар думав невеселий: я сіяв, а той жне . . . Нині засипав він мене цілком! Кульмій здвигав знов раменами. — Хто зна, може й по правді тут не треба військ? Високий Соломонів розум обійдеться без військ . . . Поладнає справи, які, видавалося, без війни і проливу крови не підуть . . . Хто зна? може й помилився я — старий дурень . . . Може мораль князів і володітелів инакша, як смертних одиниць? Може ще чистим вийде і . . . Давид святим? . . .

VI.

Да быша не пролияли мене ради крови...

V.

Темна ніч.

Сліпця привезли в Володимир. Прокинувся: темна ніч. В кімнаті хтось хропе, на дворі дзвонить дзвін.

— Де це я? . . .

— Га? — і довге позіхання. — Сеї ночи я не спав . . .

— Де це я?

— Як то де? В Володимирі.

— В кого в Володимирі?

— В Кульмієвім дворі, покликати? Він казав, щоб його покликати, коли ти, княже, збудишся.

— Хтож ти?

— Отрок! Нас двох, нам казали пильнувати, щоб ти не втік, княже.

. . . Щоб не втік! . . .

Темна ніч — не ніч, а чорне море розлилося довкруги . . . Безконечне . . . За хвилями — темні хвилі, за горами — темні гори валять одна на другу, падуть обі з лоскотом, розприскується піна під небо і далі, далі пузиряться, гримлють та сичуть . . . Знялися знов. Одна гримить на другу й далі, далі на вперегони, об беріг . . . Лусь і лусь! . . .

І темний беріг стогне.

І небо, що над морем забовдурилося, як злочинець, насупило брови і темним громом бє та бє у темні хвилі. І знов пузириться та піниться море, за горами шле гори, розхвильоване, люте, чорне море.

А він — малим човником, без керм та весел. Гори хвиль піднімають його вгору, а потім нагло вниз та вниз — у безвісти ... Він паде і паде і впасти раз не може.

... Так хвиля іде за хвилею і день піде за днем ... За ніччю ніч — одна довга безконечна темна, темна ніч.

— — — — — — — — —

Його Теребовля.

Його високий камяний замок на високій горі, гордо пнеться в гору і з високої гори глузує з ворогів. Високі островерхі заборола, між ними зводжені мости і тяжкі дубові ворота, ковані залізом ... Над воротами два золоті льви на ясносинім полі, лежать верхи воріт, головами звернені один до одного, сторожуть пильно воріт і цілого замку.

... Сонце заходить. Із поля вертає худібка, в монастирській церкві дзвонять на нічні молитви, сонце погасло, тихне Теребовля ...

І мовкне.

Тільки в його кузнях ясними огнями дишуть горна, червеним дощем прищуть искри, молоти бють без впину. Се родяться мечі.

... А він? ...

— — — — — — — —

Заграли сурми, несеться жвава молодецька пісня, дуднять копита ... Рівними рядами за сотнею сотня, ліс копій і синьожовті

хоругви . . . Золочені шоломи, крицева грудь, товсті червені щити і острі мечі . . . За кінними ідуть піші, його гордість, його слава.

Перейшли, а ще дуднить земля, несеться пісня, блищить до сонця зброя і його синьожовті хоругви . . .

. . . Його хоругви.

— — — — — — — — —

Від брата прийшли посли, що від заходу знов зброяться Ляхи. На коні і в похід! Вихром кинувся на них, наступив на лядську землю, притоптав холми і яруги, змутив ріки і озера, висушив потоки і болота, розлучив тисячки душ від тіл, розляв пожежу на весь край і побідником в'їздив в високий замок в Перемишлі . . .

. . . Слава брата.

— — — — — — — —

Посли Мономаха приносять дари і просять приїхати в Любеч, Половці змели села і городи, тече рідна кров, всі князі прозріли . . . Доситъ міжусобиць і великих війн та сварів об дрібні річі, як гине велика батьківщина! До зброї на Половців!

І він поїхав на той мир, забув братам усі провини, горів жаждою на Половців і мрів, що ранньою весною на чолі своїх військ він вирушить в степ молотити Половців . . . Він мрів!

Мрів і жажда боротьби з Ляхами і Половцями заступила йому трудне знамя. В Київі остерігав його отрок, та він певний трівкости присяги і задивлений в ясну ціль — заїхав в темну ніч.

— — — — — — — — —

Виїздив з Теребовлі.

Його вірна дружина трівожилася ним... Припала до нього й благала.

— Серденько, мій княже, приїзди до мене скоро, щоб скоро бачила твої чорні очі і знов тішилася тобою . . .

. . . Вертай скоро, мій ти любий хоте ...

— — — — — — — — —

Ніколи, вже ніколи!

Довкруги темно. І студено.

. . . Він в гробі — приходить на думку і він здрігається увесь, — а таки, яка правдива думка, бо яка є ріжниця між ним, сліпцем, і мерцем.

Одна хіба маленька, що серце, одно бідне серце бється ще. Ще стукає в темній груді, як дзвін у громи й темну бурю. Як розбитий дзвін у громи та в бурю.

. . . Раз, два, три! . . . — і сліпець вслухується в глухій тиші своєї темряви в ті удари і виразно чує: раз, два, три, раз, два, три! . . . як розбитий дзвін у громи та в бурю.

. . . Бідне серце! Чого не пережило? Хвилі радости і запалу. Перебігли через нього хвилі жалів і сумнівів, воно водило його в бій, воно і снило високі задуми, воно — і нині . . . раз, два, три! . . . як розбитий дзвін у громи та бурю.

Сліпець вслухується в його тихий, ніжний голос. З початку чує виразно: раз, два, три . . . раз, два, три . . . — а потім нагло як не зойкне серце:

— Ніколи, вже ніколи! Вже ніколи не підеш ти в бій. Ніколи! Пропало! Вже ніколи не побачиш своєї Теребовлі, ні синів

своїх соколів, ні подруги вірної своєї, ні її лиця, ні ясного усміху, ні погідного зору! Ніколи вже!

— Ні-ко-ли! Ні-ко-ли! Ні-ко-ли! — гуде розбитий дзвін. Не дзвін, а серце сліпця . . .

— — — — — — — — —

Летом блискавки летять спомини.

До його Теребовлі зближаються Торки, яких покликав зі степу, щоб в себе поселити. Вози за возами, на яких везли увесь свій маєток — золотоглаві парчі, кожухи і зброю. Перед сліпцем стає барчистий хан в кожусі і дикій шапці . . .

. . . Зближаються до замку.

Грають гуслі, бють цимбали, свищуть свирілі, гудять бубни і щебечуть гуслі, гуслі щебечуть, стогнуть та плачуть.

Хан виходить перед князя і глумиться з нього.

— Покликав ти мене зі широких степів, тепер ходи на Польщу і Половців! ... Ходи гордий, здоровий і певний перемоги . . . — Сліпий калічка . . .

— Забуть усе! — шепче серце. — Бо кинула твоя доля, як камінь у глибоке море . . . Твоя велич, твої землі, і задуми високі . . . Як камінь у глибоке море . . . Амінь!

. . . Амінь! Амінь! Амінь! — гуде розбитий дзвін.

— — — — — — — — —

Як вигоїлися рани і груди, подушені під дошками в Білгороді, перестали боліти, сліпець учиться ходити.

Ішов від ложа — і три кроки стояла ціч. Довга на: раз, два, три кроки. Тоді звертав

на ліво і кроків: раз, два — широкі двері, що вели у сіни . . . Поріг був високий . . . Від дверей наліво один тільки крок була лава і намисник, і знов наліво кроків два — вікно. І друге кроків три. І стіл, довкруги кроків пять. І ложе, ложе, блаженне ложе! Бо як він не мучився на тім труднім шляху! Колись далекі подорожі верхи з Теребовлі в Ряшів, або в Київ не так давалися в знаки, як нині та коротка довкруги в кімнаті. Бо хоч обчислив і знав вже на память усі розміри — кільки запор та пропастей не чигало там на нього! Бо мала се кімната видющому — йому безмежний, темний степ без кінця і краю. Що крок чигали на нього темні челюсти пропастей. Що крок і жах та страх огортали його, що ось-ось провалиться під землю ... Що крок волосся ставало дубом, що хтось посланий Давидом засівся тут на нього, підкинув шнур на землю і тихо жде . . . Що крок заливав піт його чоло, що тут він вдариться об лаву, там завадить головою об намисник. Яким безмежним краєм зі сотками пригод та нещасть ставала йому та мала кімната! Яким безмежним трудом була йому та подорож . . . Кільки відваги він мусів мати в серці, щоб здобутися на ту криваву, трудну мандрівку по кімнаті . . .

— — — — — — — — —

. . . Ясний Дажбоже!

Рано вранці впрягають твої доні троє коней у твій преясний, самоцвітний віз. Береш поводи в руки і виїздиш на небо, рання зоря ще здалека зазріла тебе і розсипала по небі свої румянці. Виїздиш з моря і лляєш

проміння на весь світ, проміння за промінням.

Найперше будиш звіря в діброві зі сну і женеш стежкою, вистеленою крапельками роси, до водопою. Твоє ясне проміння купається при сій нагоді в гірськім чистім, як сльоза, потоці, грається семибарвне з чистими крапельками води і будить рибу зі сну.

Виїздиш вгору і свій ясний світ розсипаєш і стелиш . . . По зелених нивах і по збіжжям засіяних полях, верхами лісів і рівним степом, по селах і городах і весь божий світ купається в твоїй теплій, ясній купелі . . . І радується робітник в полі і воїн в поході і подорожній на шляху і птичка під високим небом співає веселу пісню в твою честь, ясний та преясний Дажбоже!

Ранньою весною стрічаєшся на широкім синім небі із темним Дивом, що рад тебе побити і в темнім сумерку тримати весь світ. Та не тобі рівня темний бог! Чорними хмарами і жмутками снігу він хоче тебе заслонити — тебе! Але ти усміхнешся тільки і вже своїм огнем пражиш темного бога і його воїнів. І побідно ти знов виїздиш на синє небо і топиш сніг і знов приносиш усім волю. Журчать потоки і найменше зернятко чує, що ти відніс побіду, великий боже! Кільчиться і найменше зерно, випуска коріння і дрібонький лист і пнеться вгору, тобі в привіт. Сади цвітуть рожевим, білим цвітом, поля встелюються зеленою травою, а ниви збіжжям. Ідеш день в день синім небом, заточуєш все більший, більший круг і

з висоти любуєшся своїм ділом, ясне, на причуд ясне сонечко, великий Дажбоже!

Ратая женеш ти в поле, подорожнього в дорогу і воїна в поле. Що за вид, як загорить військо в твоїм сяєві, як заблищить зброя в твоїй купелі . . . Золочені щити і шоломи і сріблом вибивані шаблі і синьожовті хоругви. І море кривавого маку при шляху. І твоя тінь, що все біжить за їздцем, як друг — товариш невідступний. Яка вона дрібна їздцеві, коли він видючий, а мила в споминах сліпцеві. Ясне, на причуд ясне сонечко!

Ховаєшся за гори, за високі вали хмар. Море крови і червених маків розстелюється тоді по небі. Ясно-червоний цвіт яблоні червониться тут і цвіт троянди і червоних маків і крови, крови, крови . . . І синіх блаватків і барвінків, усе зміпане разом — тобі на прощання . . .

— — — — — — — — —

В Київі, у вязниці бачив я тебе в останнє!

Ти сховалося тоді за осінні хмари і вже не було ласкаве усміхнутися до мене. Та мимо сього я бачив твоє світло, я бачив Київ і свої кайдани і жив — я жив іще тоді!

В останнє бачив я тебе в дворі в князя в Київі, як саджали мене на віз. Город гаморив, осінній вітер був паном на землі, ти заходило і кровю залляло ціле небо . . . Коротка хвиля. Коні рушили.

Коротка хвиля!

Я ще десь вірив і не вірив, не вірив ще тоді, щоб се по правді був мій послідний по-

гляд на тебе ... Навіки хотів я зловити хвилю, та коні рушили. Але памятаю нині ще кожну дрібничку ... Ізза осінніх хмар продерлося твоє сяйво до мене, як ще я був у вязниці. Долом, в саді сумували дерева без листя, осінній вітер гонив пожовклим листям. Ти вийшов ізза хмар, коли виходили мене на віз ... Все небо заллялося кровю ... Звикло білі стіни святої Софії зрумяніли, а маленькі скла вікон загорілися кровю і світили, як вогники в полі.

Тоді в останнє бачив я тебе, великий боже.

За щож загнівався на мене?! За що навіки сховався ти від мене?!

... А може? Що в Любечі? ... Я все тобі служив, боровся все за долю твоїх внуків, а в Любечі зложив присягу на хрест та на того бога, що все з тобою у війні? За те розгнівався на мене і зізволив, щоб Див залопотав наді мною своїм чорним криллям і заслонив мені тебе? За те гнівний ти, великий Дажбоже?! ...

— — — — — — — — —

Ніколи!

З неволі Давида Ігоревича я ще може вирвуся коли, як колись вирвався юнаком з неволі Ярополка. Ще можу сісти і на коня і вирушити в поле і рубати на осліп шаблею і кричати, щоб палили і розливали море сліз і крови і пожежі! Отсе і ще много, много можу! Можу ще й побідником вернути враз з братом в отсей Володимир і як гадину роздусити Давида. О, много я ще можу

— Ось листи від брата, пише, щоб до весни чекав ти, княже, терпеливо. А поки що я буду тобі рабом, помагатиму тобі.

В пізній ночі блимає на столі воскова свіча. На ложу сидить їх двоє, сліпець, якого життя поставило за світом, і чернець, що сам утік зі світа. Чернець розказує про себе.

Походив з Теребовлі і перед десятьма літами був дружинником князя, ходив з ним на Польщу. Але ні в боях, ні в походах, ані на ловах не знаходив вдовілля, за чимсь вищим, досконалшим, тужила все його душа. Тоді пізнав дочку старенького Порея, була добра і ласкава, але і в її обіймах не чувся він щасливий. На її любощі відповідав любощами, але його душа однаково тужила за чимсь вищим, досконалшим — вічним. Раз в ночі, як сон не брався його віч, хтось як би шепнув в його душі: іди на Афон! . . . Корити своє тіло і духа підносити в гору.

І він пішов, не розпрощавшися з ніким.

На Афонській горі, високо над вічно розбурханим морем, в маленькій келії, яку сам викопав в скалі, по довгих днях посту і молитви знайшов себе. Се тяжко було з початку, бо світ обмотує людину і привязує до себе, як паук маленьку мушку в свої сіти. Сотками ниток, грубших і тонших, слабших та сильніщих обмотує грішний світ людину. Родина, ближні, пристрасти тіла й любов, гордість і жажда чести і володіння та багатства — се все ті слабші і сильніщі нитки, що вяжуть нас зі світом. Та він постив і молився і Бог помагав за ниткою рвати нитку. Найперше відвйк від маєтку і вигод —

за всі маєтки й вигоди мав маленьку келію і трошки моху на леговиську. Потім опанував і всі пристрасти тіла. За них він мав молитву в день і побожний спів і піст в ночі. За гордість та бажання почестей — рабом навчився бути всіх людей. Найтяще було позабути родину і її, але і тут по літах переміг себе і остався сам і над ним — одно синє небо. Тоді почув силу в груді, що сам стояв без нікого на великім світі, сам дужий і сильний. По сім зачав другий ступінь, щоб свого духа підносити вгору до вічної правди і злятися з нею. Тоді якось раз приснилася йому рідна мати, благала в сні, щоб він вертав до неї. Та він проганяв ті сни, колиж повторялися, рішився відвідати стареньку маму. Вернув. Та маму не застав уже давно при життю, а Марія Порейова віддалася вже давно за другого. Пусте! Досить, що в Теребовлі був всего пару хвиль і подався до Бакоти над Дністром. Тут знов копав печеру в божу хвалу і умертвляв своє тіло, бо се Сатана знов хотів двома нитками привязати його до світа.

— В Бакоті, тому два роки бачив я тебе, княже, — пригадує чернець.

— Так, так, тому два роки відніс я побіду над Ляхами і їздив в Бакоту зложити Богу дари. Привіз нові розмальовані ікони в божий храм.

— Завісив я їх у великім храмі, у скалі.

Сліпець подумав хвилю, щось пригадував собі, а потім питає:

— Ти давно, черче, із Бакоти?

— Сеї осени.

— То й бачив ти її недавно. Скажиж, чи там ще так само світить ясне сонце, як тому років три? Ще так само низом розіллявся широкий Дністер і біля святої гори зігнувся в коліно? Ще так само низом біля пристані сторожуть зелені високі тополі? Від Дністра веде узенька стежка в гору до божих храмів? Станеш у церкві, а від твоїх ніг спадає скеля стрімко в низ, Дністер маленький, а човни на нім, як оріхові лушпайки.

Чернець потакує.

— А вийдеш на вершок скали, що церков видовбана в ній, пів світа видно, а в серці радість, що так близько Бога! Чи ще так само стоять долом тополі, як чета на варті? Я молився в Бакоті, — додав по хвилі князь, — і складав обіти. Як поможе мені Бог розбити Польщу і Половців, я обіцявся ще й третю церков викувати в скалі . . .

Свічка бореться із тьмою, блимає і гасне.

— Нічого, — каже князь, — говори, черче, що далі діялось з тобою.

— З Бакоти по ділам поїхав я в Перемишль, тут довідався я про те, що тобі, княже, заподіяно. Я рішився, замість вертати в бакотські скелі, до тебе піти, княже, і бути тобі рабом. Твої рани хочу я гоїти.

— Мої рани? — питає князь — які? Рани тіла, вибрані очі і розтяте лице заг[illegible]ні вже давно.

— Крім ран тіла є рани душі, се їх я мав на думці.

— Душі? Не знаю, що тобі й казати. Ран душі немає в мене жадних, — каже

князь. — В бій я ще піду! А перший бій є в мене з Давидом. Правда, серце шепче не раз мені в тиші: ніколи вже! Та я борюся з ним і вірю я в те кріпко, що ще піду я на Давида, розібю його і скупаюсь в його крові. І сповню задуми свої. Не віриш, брате-черче?! Дивуєшся певно: сліпий — і піде в бій? Не бачить світа — і воюватиме? Та вожді в мене є і полковники і брат в мене вірний. Мечем не мені вже битися, але запалом вестиму їх у бій, відвагу й віру вливатиму в їх серця і пазитиму, щоб зневіра й сумнів були далекі — від їх душ.

— Мій перший бій з Давидом! Сеж ясне тобі, черче. З'їхалися князі на мир у Любечі і присягли на хрест від пожежі отчизну рятувати, присягли в трівожній хвилі покинути всі спори й боротьбу. А той Датан з київським Авіроном, замісць на Половчина, кинувся на мене! За те й піду пожежею й війною на них!

— О, я вже давно ненавиджу Давида! Іще з молодих літ, від часу як разом були ми в неволі, не можу його стерпіти за зависть, захланність, дурноту. Черче, може не повіриш, то знай, що тільки я став князем Теребовлі і зачав з Ляхами воювати, тоді старий Порей і другі з моєї дружини все радили мені, щоб найперше, заки з Ляхами стану воювати, роздусив ту гадину, що ласиться біля моїх ніг. Непевний Датан в кожній хвилі може злучитися з Ляхами і вдарити на нас, як що Ляхи вбіцяють йому золото. Та я жалів Давида, товариша молодечих літ . . . А то було тільки й слухати дружину і най-

перше розправитися з ним, тоді щойно іти на Польщу і в широкий степ. Мягке серце завинило! Минулося! . . . Але поможе мені брат вирватися на волю, перше моє діло — рознести Давида! Палити й різати, щоб вітер ніс задух крови і чорні стовпи диму сягали аж до храм. Щоб море пожежі розлялося, широке, ясне море!

— Та ми про рани душі говорили. Знай отже, що я стану ще на чолі військ і тут — нічого тобі лічити . . . Важніще є от що: ясне сонечко забрано мені і на мене находить така тута в моїй довгій, темній ночі, що мало не минуся. Чи є на се в тебе зілля? Сумніваюся! Бо щоб ти і під ніс присунув мені ясне сонце, то спалиш мене на уголь, а я все таки бачитиму одну темну, чорну ніч . . .

— Ось говорю я з тобою, а довкруги мене чорна ніч; твій голос долітає з темних розбурханих хвиль, що каламутяться в одно і бють за хвилею хвиля об високий темний беріг. І дивне вражіння не опускає мене, паду і паду все вниз, і вниз у темні челюсти й безвісти. Ось сиджу і говорю я з тобою, і не знаю, який час тепер у вас, се ніч у вас, чи день? — а всім тілом відчуваю, що все паду й паду кудись вниз та вниз. Отсю мою рану хочеш ти гоїти?! Се темне, чорне море і глибокі пропасти і безвісти — ти в силі вигоїти, забрати ге[illegible] від мене?! Сумніваюся!

Чернець мовчить, сліпець продовж[illegible] по хвилі:

— Іще в Київі прошу та благаю проклятого Датана: пощо береш мій ясний світ?

Бери все життя! І пригадую йому, кільки добра я зділав йому, най хоч тим відплатить мені. Але Датан, той чорний ворон, таки забрав мені сонце. І чорна ніч взяла мене в полон. Від Київа до гробу. До гробу? — я нині вже в гробі . . . Оноді прокинувся я в гробі і одно бажання ворушило мою душу — втекти! Втекти із гробу і темної ночи, втекти в широке поле, що вкрилося снігом, там сісти і заснути, втекти в темний ліс і там розбити об пень собі голову, втекти в безвісти і там чекати звіря, щоб вибавив мене і був ласкавіщий, як Давид. Я вийшов з кімнати і навмання кинувся в сніги. Я біг і падав, і знов піднімався, боровся з навалою снігу і знов я біг. Вже піт обляв моє чоло, я біг і був певний, що ще крок, а вже провалюся в безвісти, ще крок, а стружений впаду і засну. Я був певний, що в своїм розгоні попаду я на ліс і там напевно о пень розібю голову, або ласкавий дикий звір прийде до мене в гості. Я певний був! Але — не смійся, черче, не ніч була отсе у вас, видючих, а ясний день! Сам південь був тоді, коли я вийшов, думаючи, що се ніч! Ось діти і побачили мене, і завели знова в кімнату. Я плакав і сміявся сам зі себе.

Сліпець присунувся до черця і спитав:

— Ти знаєш ліки на сей біль? Вмієш гоїти сей безмежний біль?

— Не лікар гоїть, а час, найліпший лікар ізі всіх, — відказує чернець, — чоловік піддає тільки лікарства і тим помагає часові. І тобі, мій княже, найліпшим лікарем буде

час. А я тільки помагатиму. Читатиму святе писаніє, потіху всім бідним та нещасним. Твою душу виведу на гори, де спізнаєш велич, красоту й добро.

Князь перебив:

— Кажи: по щирості прийшов гоїти мої рани? Я ліпший знаю лік на всі мої рани, а тільки подай мені його! Се блекіт — зілля, раз випите загоїть всі рани, прожене чорне море і так ясно буде! Звари мені те зілля і подай . . . Тоді забуду Теребовлю і всі задуми і сни. Коли прийшов ти лікарем, сповни ту мою просьбу!

— Не убий! — рече Господь. — Ти, княже, не дав сам собі життя, не вправі сам його нищити.

— Поможи, — благає князь, — бачиш пречінь сам, що сліпцеві тим гірше від видючих, що сам він не в силі вкоротити свойого життя. Тому видючий мусить помогти.

— Кажуж, мій княже, Господь не велів.

— Чомуж Давид забрав мені життя?

— Злочин великий взяв на свою душу.

— А вбєш когось у бою?

— Ворога правди.

— Нашої! І я, як князь, колись могучий князь, бажаю вбити ворога, а тим ворогом — сліпець, що тягарем для всіх, без діла дармо виїдає хліб. Скажиж, яка то твоя правда: в бою вільно вбити ворога, собі самому не вільно то зробити, що роблю ворогу?

— Чекай ще, княже, час — найліпший лікар і ми побачимо іще; що стане правдою: чи се, що нині бажає давній князь вбити сліпця, чи то, що сліпець, якому за-

брано грішний світ і який остався з одною думкою, пізнає глибокі правди світа і забажа, сердечно забажа вбити в своїй душі князя і світ, в якім досі жив. Отсе ще й побачимо. Молімся, княже, бо давно вже минула північ.

— Отсе все — грецька правда! На Афоні ти був і там її навчився. Я знаю знов своє! Все моє життя — короткий сон! В молодім віці я був в неволі Ярополка, чи се було життя?! Я вирвався з неволі, зібрав війська і здобув батьківщину. Воюю з Ляхами, збіраю зі степу війська: Торків, Берендичів, Печенігів і до наддунайських Болгар післав я послів. Укладаю широкі задуми — отсе було моє життя! Але чорний крук перейшов мені дорогу, і знов я в неволі! . . . Минувся сон, чудовий, ясний сон! Я жив широким життям, сонце в нім світило! Та щез мій сон і вже ніколи не повернe. Чиж диво отже, брате, що я хочу втекти з вязниці? Дай зілля і я знов засну, тепер вже правдивим сном, з якого й чорний крук вже мене не збудить!

— Мовчиш, мій брате? За правдивий лік — даєш мені час і молитву . . . щоб я мучився із дня на день і вянув з болю! . . . Аж по літах, колись по літах, заціплю зуби і простогну: мені вже однаково! Тоді ти скажеш: — княже, се час тебе вилічив, найліпший лікар зі всіх лікарів . . .

— Чи знаєш, брате, що се значить: бути вождем, злеліяти задум і — гинути на шляху?! На Польщу заприсяг я іти літом і зімою, щоб пімстити кривди і поставити ме-

жі. І на Половців я задумав, а нині гину на шляху . . .

— Чи знаєш, брате, що се несповнений задум, нескінчений твір? Ти злеліяв його під своїм серцем, як мати дитину, найліпшу свою думку і найліпші сили посвятив на те, щоб той задум зробити ділом, — і гинеш на шляху! . . .

—Вже зібрав ти війська, тепер стоять вони готові до бою, — без тебе! І ось входять ті війська що хвилі до тебе в кімнату... Стоять в рядах . . . Комонники на жвавих конях, широких сідлах та стременах з довгими копіями в руці ... Стоять, як з каміня, і ждуть. За ними піші . . . На голові шоломи, на плечах сагайдаки повні стріл, в руці щит і лук напнутий до стрілу. Стоять, їх зір напружений, вдивлені в далеку ціль. Стоять бліді і ждуть . . . І сурмачі між ними . . . При устах труби, стоять бліді, вдивилися в мене і чекають. Всі з каміня . . . І чую як би зпід землі їх плач і зойк: твоя думка закувала нас у каміня . . . Пусти нас . . . оживи . . . не муч, пусти! . . .

— Як день так ніч стоять переді мною і скімлять . . . Положусь — будять мене ізі сну, тяжким каменем лежать мені на груді . . . І чую я їх голос: ти уставив нас в ряди! . . . Їх камінний вид трівожить мене все, їх зойк збудить мене і в могилі!

— Ми твої діти. Твоя думка породила нас, твоя думка най оживить нас! . . .

— А я?!

— Тому — шепче сліпець — хочу від них втекти . . . А ти поможи мені . . . Благаю...

поможи! Я знаю Кульміїв двір, тут за хатою росте зілля подібне до петрушки, як тільки зацвіте весна, або ні, піди ще й нині до ворожки, у неї воно є! . . .

— Молися! — перебива чернець. — Се не війська твої стоять перед тобою, княже, а се нечистий сатана навмисно насилає привиди, тугу і жалощі наводить він на душу, щоб зі своєї сили тебе не випустити. І мене він брав так само! Я втік на Афон і там навчився малювати. Малюю Богородицю, а сатана заліз мені у кисть, я малюю і малюю, малюю, аж дивлюся і волосся мені дубом стало! Я не Богородицю змалював, а Порейову Марійку. Пек, пек, пек! Се він заліз мені у кисть і до гріха мене привів . . . Образ із грішним лицем спалив я зараз, сам став постити і молитися. По тижневі побідив його! Нарисував вже правдиву божу матір майже без тіла, прозору та святу. Мене він брав ось так! Тебе, мій княже, бере він інакше, та всі забіги його ідуть до одного, щоб жалощі збудити і тугу за тим, що безцінне ми кинули у грішнім світі. Молімся отже враз . . .

— — — — — — — — —

VII.

На вершки Бакоти!

Одна довга темна ніч.

За змисл зору виніжнювалися і вивражливлювалися в нього инші змисли і своїми враженнями хоч в части заступали зір. Ось тишина ночі — яка велика скаля ріжних

відтінків! Яка відмінна вона зі самого вечіра, яка спокійна й сонна в півночі, як будиться над раном!

Зпочатку питає нераз сліпець черця:

— День у вас тепер, чи ніч?

— Зближається північ, — відказує чернець, читаючи молитви.

Потім:

— Брате, черче, вже спить весь город, ще тільки в якійсь крайній хаті, прядучи, співає дівчина. І та замовкла. Час спати і тобі!

— Співає пісні? Не чую нічого.

— Зближається тиша опівночі, що аж лящить в ушах.

. . . Обізвалися десь жорна, скрипнули десь двері, загавкала собака, стогне журавель при студні . . .

— Добрий день тобі, черче, ти ще спиш? Заграють зараз в церкву дзвони.

. . . А все бачить князь в своїй Теребовлі . . . Тихне город, зближається вечір, сонце хилиться до сну і красить все небо червоною загравою . . . в його Теребовлі. Тихне вулиця, від напою вертає худоба, скрипить сніг, в хатах запалюють огні . . . в його Теребовлі . . .

— — — — — — — — —

Шепче ніч голосом черця:

— Не піддавайся, княже, тузі і серцю не потурай, а мужем будь! — Досі здобував ти городи і землі, тепер найтяща чекає тебе битва і найбільша виграна: себе здобуть! В Любечі присягали всі князі злучитися в одно, простити своїм братам провини й пі-

ти походом на Половців. І кожний мріяв про те одно, як збере війська і проситиме братів, щоб пустили його на бороні на Половців. А потім в'їде витязем у Київ. Дівчата стелють квіти, співають пісні, народ мало не носить на руках . . . Се кожний снив мабуть ось так. Та хтож із вас подумав в тиші ночи в самоті з собою, що се значить: простити? Зі серця свого вирвати облуду, зависть, гнів та хитрість — і чистим серцем злятися із братом у одно! Побити все, що гидке і низьке є в душі! Хто з вас збірав не свої в панцирі й мечі узброєні війська, а на самоті, в борбі з самим собою, калив свою душу і свій ум, щоб знищити найбільшу кріпість: свою самолюбну грудь?! І гнів у ній на брата і зависть, лінивство та рабство. Хто ніччю вів зі собою боротьбу, щоб побити самолюбне, жадне почестей, слави та маєтку — своє я?! Приборкати його, як на ловах звіря, і зробити слухняним волі всіх? Хто з вас волів тяжку та безголосну побіду над собою замісць побіди над Половцями?! Волів себе здобути в тиші ночи — як в'їзд із піснями у Київ?!

— Вас так мало було в Любечі . . . А перший вже Давид, а другий Святополк, а третій ти отсе задумав нині похід на Давида. Його жадний та крови, пожежі його городів!

— Пливеш Дністром у глибоких ярах, — продовжа чернець, — він здається тобі великий, княже, і безмежний, від берега по беріг сотки сажнів, або й більше. По боках стрімкі береги і ти бачиш тут скелі над во-

дою, там зелені дерева і малі хатки. Велика хвиля гойдає човен і ти ледви втримуєш його, щоб хвиля тебе не втопила. А ще весною! На руках мозолі і піт залляв твоє чоло. Пливеш годинами і днями, все вниз водою. А спитаю я тебе: який є біг Дністра, який напрям його від?

— Біг? Напрям? Не знаю! я знаю тільки, що тяжко веслувати, а біг? Цілого образу не маю, бо все дивився на весло, на керму і кусень берега . . .

— Аж Бакота! Ми кинули човен і в гору йдем! Нам тяжко спочатку іде, бо ноги від ходу вже відвикли, ми й оглядаємось, що хвилі за човном, чи хто не взяв його, чи всі достатки наші в нім безпечні . . . Та се пусте! Ходімо в гору! Ми йдемо, княже, та що ступимо крок — все ширший, ширший світ довкруги нас, а долом Дністер все меншає й меншає . . . Човном нам було тяжко переїхати від берега на беріг — а з гори ми думкою у мить від берега біжимо на другий і здовж і вширш. І ще одно: Ми їхали човном, дивилися на весла і керму, тому і рівний та прямий здавався нам увесь Дністер. А глянемо з гори: які закрути, коліна він не робить, пішки прямою дорогою ми давно були би зайшли до цілі.

— Так, княже, кинь і ти своє життя, як ми кинули Дністер і вийди з нього на високу гору. Тоді поглянеш в діл. Коли ти плив своїм життям, воно видалося тобі важке, велике й важне, та глянеш з гори — яке мале воно й дрібне! Кільки закрутів в нім, непотрібних, дрібних закрутів, горою

два рази скорше дійшов би до мети. Ходиж на ту гору, де безсмертний дух та вічний, де синє небо й туга за всім, що вічне та високе. Забудь все дочасне, забудь своє життя, свій княжий стіл і бої з Ляхами і задуми свої забудь, а вгору йди, де безсмертний дух!

— Твій дух, мій дорогий княже, остався однаково безсмертний, хоч Давид забрав тобі ясний світ. Твоя душа частина Слова, що всьому дає життя і само без начала і кінця, твій дух однаково став безсмертний. В твоє тіло, як в яку скриньку, зложено великий скарб, а злий чоловік, що в своєму безумію хотів заподіяти тобі зло, наднищив тільки твою скриньку, забрав твої очі, а дух, що вічний і безсмертний в тобі, остав без ушкоди! Тільки серцю не потурай! А то сатана, щоб тебе збити з правдивого шляху, скрадається до тебе давнім князем і жалощами і споминами давніх днів бажає тебе обманути, підмовити, що ось то Давид забрав тобі все. Молися, княже, і терпи!

— На світ забудь, — благає чернець Ліпця, — той грішний світ, що ти його вже кинув, і думкою ти линь все вгору та вгору, до того, що началом і початком всього. Най дух, що безсмертний в тобі, почує в собі силу і свою вагу. Най він буде паном немощного тіла і пізнає раз, що він вага, значіння і властивий скарб, а не та скринька, в яку його часово зложено. Почуй, мій княже, се в своїй душі, що дух безсмертний твій! І що значиться те, що твої очі не бачать світа?! Ти вічний, вгору да підійметь-

ся твій дух, тоді побачиш все! І світ, який покинув, і правдиву його вартість, побачиш і низини, коли сам будеш вже на горі. Що значить се, що не зміг ти внести в життя свої задуми, як піднявшися вгору, побачиш високі вічні задуми, що правлять світом. Піднімися вгору і хоч вчасті старайся представити собі, що то є безмежність, всемогучість, вічність. Хоч вчасті старайся се собі представити, а тоді спитай сам себе: мені забрано ясний світ на кілька іще літ, заки покине мій безсмертний дух моє грішне тіло. Щось значить отсих кілька літ проти вічности? — з якою ти прийшов і в яку вертаєшся.

— Забути все, світ і себе? — чи се є можливе? — питає сліпець. — Помимо найсильнішої волі?! Та воля є в мене і розум все каже мені: пропало все, не вернеться ніколи! Але серце, серце . . . Ось темне море, що полонило моє ясне сонечко, як ніч, так день переді мною — як можна його забути, викинути зперед себе, як все, раз на все воно розлилося і не має способу, ні сили, щоб його прогнати?! І хоч розум в одно мені каже: сонця вже ніколи не бачити тобі, я таки сню про ясне сонце, я таки висилюю свій ум і свою память, щоб його пригадати, як усміхалося до мене. Темна ніч гніте мене, хоч розум і розтолковує мені, що так воно все буде. Розум, розум! . . . Слухай, черче: я здобув край, який забрано батькові, оперся об угорські гори і збірав війська, щоб приборкати химерну Польщу і дикий степ та збудувати могутню державу між

сходом і заходом. Ніколи вже, ніколи! Кожний склад того слова шматує мою душу, кожна буква лягає тяжким каменем на мої груди, хоч розум каже: ніколи вже! Хоч сильна воля так і шепче в одно моїй душі: забудь, того не було і не бути вже тому. А серце шепче: як то не було? Не світилож сонце і тобі? Не скликав ти війська на велику розправу? — І бачу війська готові до бою, шаблі ізострені, тули отворені. І чую в глухій ночі: іржуть коні, трублять труби до бою. Мої несповнені задуми! Бовдури каміння, долото ледви діткнулося до них, я бачу в ночі свої війська заковані в камені, без руху та життя, мука і терпіння на їх лицях і благаємий в камені закутий погляд, щоб я промовив слово і знов вдунув у них свого духа . . . А я — мовчу! . . .

— Ти знаєш, черче, що се нескінчений твір? Твір, в який вложилося всі задуми і здібности, недіспані ночі і в журі проведені дні? В сні вже бачилося його красу і велич, на яві калилися стріли, острилися мечі . . . Тиж знаєш, що довкруги нас матерія в хаосі, міліони можливостей і доріг, а ми з того хаосу можливостей виковуємо живі твори, які об'явилися нам у сні. З міліонів можливостей і припадків і мені приснився один сон. Се та держава, яку задумав укріпити, се той мир, до якого я приложив рук. Се ті бої з дикуном на степу. Я став думати, як в дійсність закувати сон. І знов з міліонів можливостей я вибрав один шлях, що мав вести до цілі. Я кликнув хоробре військо зі степу, наострив мечі, як темна ніч поло-

нила мене і в камені заковані війська стають мертві в моїй темній ночі і ждуть. Ще рік, ще два, щоб те було мене минуло, щоб я хоч був поставив підвалини під храм. Тяжка завмерла брила лежить на моїй груді і допоминається в одно, щоб я докінчив діло. І я, що все привик до діла, простягаю руку в темну ніч, але за діло — одно безділля і нудьга валять мене з ніг . . .

— Те все кажеш ти: забути. Забути! Так, се був би ще найліпший лік на всі мої болі . . . Щоб ти знав, як се я мучуся не раз! Туга мене ловить і жалощі, що мало не минуся! Я стратив все, всі надії затонули в морі, всі сподівання розвіялися по ковилю, як імла по сході сонця мені по заході. Всі сподівання і всі сни, всі труди життя і задуми — всього, як би не було, — не жив! Черче, аджеж я знов в тій самій вязниці, в якій покутував хлопцем. Мій черче, я не жив іще, хоть знов не жию! Щойно розпустив я крила і — погас! Скажиж мені, хто сповнить мої задуми, хто всідлає коні і вирушить в бій, як від заходу сонця заграють ворожі труби? Комуж в спадку оставлю свої задуми — терпіння? Забудь, — кажеш ти, — давай жеж лік, щоб випивши його я все позабув!

— Забути мусиш ти себе, — говорить чернець, — зі свого серця вирвати давнє серце, зі своєї груди вирвати давню грудь. Забути: значить вийти зі себе, піднятися вгору і глянути в діл на чуже життя, що було ще недавно наше. За першим разом вийдеш всього на хвилю, або дві і дивне по-

чуття благости огорне твою душу і манити тебе стане своєю красою. І полюбиш ти верхи з вершків високої Бакоти.

— Ні, черче! — на те князь. — Най буду проклятий, як що забуду свої сни. Ні, ні! Я все їх памятатиму, моє серце все щимітиме, що не здійснив я своїх снів! І з тягарем темної ночи я все понесу і беремя болю. З темною ніччю понесу все свій біль і свої спомини. А тільки я хочу знайти в собі стільки сили, щоб закусити уста і не піддаватися болю. Не забути бажаю я, — а противно: тямити, відчувати біль і мати силу, щоб уста закусити. Не підлий жеж я злочинець, що станувши на суді, відрікається давніх злочинів. Я памятатиму і день в день шматуватиму споминами душу. Скажи: щож маю я забути?! Що я вів бої з Ляхами — отсе мені забути? Що збірав війська і думав іти походом у степ на Половців — отсе мені забути?! А може се, що я поїхав в Любеч присягати мир і великі покладав надії на сей мир?! Отсе мої гріхи, — і чим скорше мені їх позабути?! О, ні. Я того не забуду, а все ранитиму давні свої рани, щоб і як боліли. Уста закушу з болю, та не забуду своїх снів та мрій! Ніколи, не забуду!

— І не забудь, — на те чернець, — а я поведу тебе вгору, там ще гарніщі побачиш бої, там ще гарніщі стануть війська тобі під руку, преясні мрії і чудові сни, що земним мріям з ними не рівнятись. Там світить ясне сонце, але не те, що рано сходить, а ввечері ховається за гори, а ясне сонце у твоїй душі. Там лине вітер не запахом піль та

весняних квітів, а подихом волі, щастя, віяність. Ходиж, княже!

— Ти, княже, памятаєш бої з Ляхами і свої задуми і сни, а те забув, що в тобі найважніще, — що дух твій є безсмертний! Відчуй його в своїй душі і вічне сонце стане і тобі сходити! Тоді побачиш, що Давид забрав твої очі на пару хвиль життя. Але що ті хвилі проти вічности?! Зернятко піску напроти всіх світів! Грішний світ манив тебе і все ставив тобі дрібну мету за метою, в погоні за тою дрібною метою ти й загубив себе. Давид на божий допуст заслонив завісу і щез твій грішний світ. Нині ти тужиш та жалуєш ще за ним, але завтра ти прозрієш і спізнаєш, що добро зробив тобі Давид, що взяв від тебе грішний світ, поміг піднятися вгору.

Сліпець зачав сміятися.

— Ха-ха-ха! То я маю бути Давидові ще вдячний! Він забрав моє життя і знищив, що найгарніще було в нім, — за те все я маю бути йому вдячний?! Черче! Ми присягали в Любечі: як хто на кого буде, на того чесний хрест і всі. А я мав би йому простити?!

Чернець відказує:

— Я, княже, боровся літами, щоб забути світ, тобіж приходить се так легко! Тому, що я видющий, весь світ сотками принад манить мене до себе і тяжко я борюся день за днем, тобіж прийшлося се так легко! Видно не мало заслужив ти в Бога, що зіслав на тебе благодать, облегчив твої муки і світ, той грішний світ, закрив завісою від тебе. За те слава й честь йому. Молися, княже.

. . . Сліпець ніби слухає . . .

. . . Перед ним виринає його Теребовля . . . Дорогою з високого замку на маленьких коняхідуть узброєні ряди за рядами, жваві, що серце мало не вискочить із груди.

Нагло . . . Що се сталося? Скаменіли! На їх чолі торський хан в розхрістаній сорочці. Мовчить скаменілий.

Зпід землі щось стогне:

— Княже, Василько, ходи в поход . . .

VIII.

Темна ноче — товаришко моя!

. . . Безконечні дні і ночі . . .

Одна подруга вірна — його думка, все разом з ним, невідступна. Ранком, коли він тільки збудиться, вона при ньому перша, і в ночі, коли зі свідомого переходить в несвідоме — вона остання біля нього. І в день, коли чернець говорить, або читає святе писаніє і його слово долітає з чорного моря, вона білою мевою кружляє над морем. І в південь, коли ясне сонце загляне в вікно і манить до себе, вона бере його за руку й веде до вікна, до ясного сонця. І вечером, коли чернець молиться, вона невидимо сідає біля нього й розказує давні мрії та казки. Все вірна, невідступна.

А в ночі, коли всі сплять і тиша аж лящить в ушах, вона, як мати дитині, пригадує давнину. Як жилося колись та з ким, пригадує давні болі і розмальовує давно призабуті побоєвища й побіди.

. . . Зіма, білим снігом застелене все по-

ле, він їде з батьком. Чи ще хто їхав, ний не пригадує собі по тільки вже літах; легенько несуть сани по гладенькому снігу і мило дзвонять дзвінки. Візник наганяє що сили, а батько тулить його, свого Василька, до себе і все накликує візника, щоб їхав скорше. Здається, десь сниться як би в снах перед літами, що перед ними і за ними їде цілий ряд санок, що їдуть піші воїни й кінні. Десь були на попасі, там мати кормила його, потім знов взяв батько до себе. Аж пізніще довідався, що се втікав батько з Галичини, програвши бій. Кидав її на все, хоч сподівався вернутися в короткім часі.

. . . Озівське море, малий залив зарослий деревами. Море плюскає об беріг, шумлять верхи дерев, а він враз з малим Володарем і небіщиком Руриком бавляться на березі побіля рибацьких осель. Ставлять твердині з каміння і піску над самим берегом. Зближається приплив, розбурхана хвиля плюскає об беріг, втікає, вертає знов і досягає їх твердинь. Але він з братами не пускають море, ставлять високі греблі з каміння та піску, скріпляють стіни кріпости і сміються, аж відгомін іде.

— Ось діти! — чує над собою. Біля дерева стояв батько зі старим Пореєм і мабуть довго приглядалися. Батько приступив до них і заохочував:

— Не пускайте ворога, будуйте найсильніщі стіни з того боку, відки ворог найбільше напірає. Як ворог відступає, ідіть скоро за ним, та виривайте землю йому зпід ніг!

Коли вертали домів, говорив батько зі

старим Пореєм про свою батьківщину Галичину. Виразно памятає батькове слово, сказане тоді:

— Галичина буде наша, коли не судиться мені — ті її візьмуть! — і рукою вказав на своїх синів.

Всього тільки споминів осталося про батька. Небавом по тім всипав хитрий Грек на пирі його батькові отрую до вина. Батько випив, — і тільки бачив світ. Але його слово все остало в памяті Василька.

. . . Коли не судиться мені — ті її візьмуть!

. . . Неволя Ярополка . . . Їх малолітків зловлено й кинено в неволю, щоб приборкати волю в їх серцях. Та навпаки, неволя — мати волі. Сиділи увязнені в тім самім Володимирі, що й нині він сидить. Та яка ріжниця! Тоді відчував тяжкі кайдани, та серце било жваво, певне запалу й віри в свої сили. Молодий гірський потік, який думає, що все однаково скоро і жваво котитиме гірське каміння. Цілий світ стояв отвором, обіцяв щастя, тягнув та манив до себе, весь світ, здавалося, чекав: ходи й бери мене, я твій! Без злоби, зависти, як нива повна маків і синіх блаватів. Ходи і рви, що тільки тобі є завгодно! . . . Як радо проміняв би нинішню неволю за кілька бодай хвиль давньої! . .

І Давид Ігоревич був з ними, все сварливий, незгідний . . .

Здобули престоли від Ярополка, князя Волині. І знов всі чотирі разом, та вже князями, Володар сидів в Перемишлі, Рурик в Звенигороді, а він, Василько, в Теребовлі.

Один Давид іще без стола, чекає смерти Ярополка, щоб засісти на своїм батьківськім престолі, в Володимирі.

— Тяжкі часи! — каже Володар, похнюпивши голову.

Часи були дійсно тяжкі. Василько втік з братами з неволі Ярополка, в широкий степ, зібрали там війська і відбили Галичину. Засіли на престолах, та прийшлося без переступа воювати з Ярополком. Ярополк напирав кілька разів, вони відбивали його і заключували мир. Та мир все не довгий, Ярополк годився з ними в тій одній ціли, щоб зібрати нові сили до нової боротьби. Від заходу нападали Ляхи, які думали в часі воєн за Галичину і собі зарвати хоч кусочок . . .

Боролися на всі сторони, як знов іде вістка, що Ярополк зібрав великі сили і йде на них. Вони вернули щойно з Польщі, війська помучені, край опустів. Вже давно перестали ковалі кувати леміші і рала — кують в одно мечі й шаблі. Вже давно кинули пахарі свою ріллю і мечами орють спини ворогів. Вже давно і крамарі замкнули свої крамниці і пішли торгувати життям ворогів. Опустів весь край, тяжко станути до бою.

— Ярополкові війська, що найменше втроє сильніщі від наших, а таки ми мусимо станути до бою, иншого виходу немає! — думає Володар. — Мусимо станути до бою — та як?

— Годімся може! — радить Рурик. — Годімся і на те, щоб може і частину Галичини віддати, а зробимо мир, ми знов в спокою зберемо сили і відібємо утрату.

— Годитися? — питає Василько. — Вже кільки разів ми годилися з ним і ось догодилися до чого! А впрочім на згоду він не піде нині, коли в нього стільки військ. Кажеш, що в мирі збіратимемо сили — скажи, чи свої він розпустить? І він збіратиме їх далі!

Давид Ігоревич сидів мовчки перестрашений, як все, і тільки водив очами з одного на другого. Вони, Ростиславичі, були вся його надія. Він вірив так гаряче, що вони не тільки що вборонять Галичину перед Ярополком, а ще й розібють його на голову, ще й проженуть його з його таки Володимира Волинського і йому, Давидові, зроблять місце. — Ходи, Давиде, будь ласкавий, і сідай на столі . . . А тут виходило не те, стрівожений Давид мовчав.

Він, Василько, ходив по наметі і думав думу. Миритися не було пощо, а битися ще гірше, він знав отсе добре. Вже виріс з віку, коли юнак нічого не боїться. В бою міг Ярополк своїми великими силами їх рознести і забрати все; наново прийдеться скитатися по степу і зачинати життя від ізгойства.

— Як воюємо? — питав Володар. — Ярополк іде на Звенигород, хоче клином розбити наші сили.

Василькові впала думка . . .

— Маю! — промовив стоячи поміж ними. — Миритися не можна, а ще тяще битися . . . Я маю инший вихід, — і він виняв ніж, приложив собі до горла і прошептав:

— Ярополкові ось так . . .

Брати не розуміли, але Давид підскочив втішений, його очі засвітили.

— Так, так, я сам дам золото за його голову! Вам мир і раз на все конець війни, меніж вільний престіл! Сю думку я хвалю собі, не можна силою — бери хитрістю . . .

Володар противився, щоб іти хитрістю. Хай і розбив би їх нині Ярополк, завтра повстануть вони знов і кінцева побіда мусить бути їх.

— Отся земля, що я стою на ній — моя батьківщина і як хто може прогнати мене з неї?! Зубами боронитиму її, а не дам! Нині, правда, наша справа стоїть гірше від справи ворога, але завтра нам обернеться щастя, як се воно є в бою. Тому ідім в отвертий бій.

Але Давид наглив . . . Він, Василько, мовчав, бачив, що не вговорить Володаря. Мовчав, а вечером пішов між своїх старшин і там знайшов Нерядця. Маленький чоловік, лице худощаве, усе мовчав, але розбишака й горлоріз, що другого не знав князь на всім своїм віці.

— Поїдеш?

Той потакнув головою, віддав почот і щез . . .

Вернув аж по тижневі, станув перед Васильком і промовив:

— Вже!

— Що вже?

— Скінчена війна!

І щойно довго мусів Василько його розпитувати, щоб довідатися, як сталося. Довідався, що Нерядець перебрався за Ярополкового старшину і пристав до Ярополкового війська. Вечером перед трьома днями змучений Ярополк зліз з коня, пересівся на вигід-

ні сани і заснув. Нерядець, на коні, вмішався між почот князя, під'їхав до самих саней, нагнувся і мечем вдарив князя в груди. Тої ночи згинув Ярополк, а старшини на раді рішили вертатися домів. Конець війні!

Низький Нерядець стоїть перед думкою сліпця . . . Сліпець ще чує його слово, що несеться з давніх літ. Та чогось здрігнувся сліпець, рукою потера чоло . . .

— Що се?! — питає сам себе сліпець. Від хвилі, коли се сталося, по нинішній день, кільки разів не згадував отсеї події? — і все величався, що так скоро покінчив війну! А нині — згадав він її, і яке дивне почуття огортає його душу. Якась незнана досі струна його серця обзивається і невмовкаючи бренить . . . Нині . . . якось так нагло . . . Як би мигнула в темряві блискавка, освітила і щезла . . . І князеві летом блискавки мигнула думка:

. . . І Ярополк хотів жити і тішитися життям . . . Мав свої задуми і мрії — і згинув в сні на санях . . .

Мигнула думка і щезла і оставила його, як стрілець поцілену звірину. Щезла та завдана рана остала і ятрилася.

. . . І пригадує собі сліпець . . . перед ним знов стає Нерядець, непевний зір, і рідного батька віддав би сатані. Князь здрігається . . . Він не мусів вбивати Ярополка . . . Міг подумати думу з братом Володарем . . .

І Давид Ігоревич був при тім — мигнула нова думка. Ще й хвалив той вчинок і величав його. — Від мене навчився, як се легко

можна позбутися ворога! — думає сліпець. — Від мене навчився і мені віддав! . . .

— — — — — — — — —

— Черче! Я був нині одну хвилю на березі життя, згадав давнє і побачив, що то, чим досі величався, ліпше, щоб не сталося. Ярополк згинув невинно в бою з нами, се я наслав на нього вбивцю, замість змірятися в отвертім полі. А Давид се бачив . . . Я винен всьому! . . . І бачу нині, що все моє життя не було таке, як нині повів би я його. Дивлюся на нього з боку і видається мені, що се не моє життя, а життя другої, чужої мені людини. Хвилями маю те враження, що стою з боку і гляджу: пливе ріка колись моя, та нині вже не моя . . .

— Се перший крок на шляху блаженства! — відказує чернець. — Відважно наперед; кожний початок тяжкий, та раз ступив ти, княже, закоштував блаженства, і відважно роби другий крок. Я вже казав тобі, що се за якусь велику заслугу забрав Господь тобі ясний світ, щоб тим тебе просвітити. Молися, княже, за невинну душу Ярополка, молися і за Давида, що просвітив тебе . . .

— — — — — — — — —

— Черче! Була хвиля і зникла, я думав, що се по правді я прозрів і що се винен я. Та яка моя є тут вина? Ярополк ломив умови і може якраз я був посланий карою на нього?! Гублюся у тім всім! . . . Часом здається, що я вийшов вже на беріг, як в тім валиться все і я пливу знову з хвилями і борюся, тяжко борюся! . . .

— Часу немає в мене; перше розріжняв я його части і виповняв їх задумами і ділами, тепер він зник мені. Ні ранку я не знаю, ані вечора — лиш тільки одну ніч. З часом пропала і теперішність, тепер жию я в тім і тим, що давно вже минуло, і загородою часу і місця відділене від мене. Те, що минулося, приходить все до мене і плаче, як мале дитя. Давнє, давнє не сходить мені з думки . . . Ти чуєш мене, черче?

Глуха тиша і ніч.

— Нікого тут немає в кімнаті?

Глуха тиша і ніч.

— Ти вийшов, черче, що я й не чув нічого. Тиша й темна ніч . . . Послухай ти мене, моя ти темна ноче! Сумна товаришко, невеселий друже, вірніща ти мені за друга і приятеля, щоб громи трісли в отсю твою вірність! Щоб провалилася ти сама в собі! Щоб ясне сонце тебе зловило і спалило раз на все — клята дитино Дива!

. . . Як мучиш ти мене! Сама сліпа ти і невидюща, не знаєш і навіть не сниться се тобі, шо се є сонце, ясне та преясне на ясному небі; яке воно ласкаве, добродійне, гарне! Вже все малювали малярі, але сонця в опівдень ніхто з них навіть не пробував змалювати, бо його ясности ні словом, ані кистю не змалюєш. Сама втікаєш ти від нього, але щоб хоч раз ти глянула на нього, скупалася в його промінню, — на віки потонула би в нім і мене, мене пустила би ти зі своїх темних та пустих обіймів!

. . . Щоб ти знала! Щоб ти бачила хоч раз, як військо йде до бою. Як стануть полки

проти полків і грає кров у жилах, огнем палають очі. Бють громи мечів об шоломи і ллється, ллється кров червона. Горять вогні, закуряться Карпати, — щоб знала ти отсе і бачила хоть раз, — мене пустила би хоч на хвилину із твоїх обіймів! А я справив би гучне весілля і сотки, ні, тисячки — післав би там до тебе в темну ніч, тобі в дари за себе!

. . . Щоб знала ти отсе! Як серце бється в боротьбі о кусник рідної землі! Забудеш тоді все, їду, свою хоть і свій престіл, а гориш в одно огнем! Половці . . . Польща! . . . Велику державу задумав я збудувати! . . . А ти увязнила мене за те і за діло післала свою товаришку: задуму і безділля: Безділля мене мучить, їсть! Купаюся в твоїм чорнім та холоднім морі і паду в твоїх хвилях все вниз і вниз . . .

. . . Пустиж мене від себе, хоч на хвилю тільки! А я рознесу і розібю своїх ворогів і за себе — тисячки знад Висли і знад Дону пішлю до тебе, темна ноче, офірою за себе!

. . . Мовчиш?! Темна, пуста, а ще й глуха до того, глуха на слово та найгарячіщеє благання . . . Мовчиш?!

. . . Пожди! Я вирвуся ще з неволі Давида Ігоревича! І стану на чолі своїх військ, а війська в мене добрі, стану на чолі і засвічу я ще огні! Запалю Волинь і прожену Давида і тебе од себе. Отворю тобі очі, і ти здивуєшся красою, якої не бачила іще, пожежею запалю весь край і Давида, Давида приведу до тебе!

— — — — — — — — —

Перед сліпцем виростає грубий, темний

ліс . . . Грубий пень побіля пня, вершки дерев заступили ясне небо, в лісі темінь і безмежна тиша. Одні вершки шепчуть дивну, страшну пісню . . . Тут ще не ступила ніколи нога чоловіка, ані звіря, тут боги одні сидять . . . Тут він, дикий Лісовик князем; купається в склистім озері в глибині ліса і танцює в часі бурі.

Бачиш? На небо вийшли саме чорні хмари, ясні блискавки прошивають їх і грім бє за громом в темний ліс. Реве буря, ллє відрами води і грім за громом бє у ліс. Подався ліс, тріщить галуззя і до землі валяться довгі пні. Ліс реве.

В тім заграли десь музики пискливу, дику пісню. По хвилі показалися їздці; їх коні всі зелені, ногами ледви доторкаються землі, на них їздці оброслі зеленим волоссям, в устах блискучі свирілі і довгі, довгі, зелені кучері на голові. Несуться на зелених конях верхи пнів. А ліс реве, стогне.

. . . Аж ось і він!

Огнем зіває його кінь, горить весь ліс. А він на коні понад огні! Зелена, довга борода тягнеться через увесь ліс. Музики грають: дзінь-дзінь-дзінь! — і дико свищуть. І громи бють, і ллється дощ, регочеться Лісовик.

Їде в розгоні й кричить:

— Гей, сліпче, обманює тебе чернець! Яка твоя вина?! Се чорний крук. — Давид забрав у тебе ясний світ! Ходиж на пімсту, огонь підложиш ти, а я його роздую, жадний я крови і пожежі! Ходи, ходи!

Знов бють громи, регочеться Лісовик і

грають музики: дзінь-дзінь-дзінь! І громи бють і далі лине дикий хоровід.

. . . Ходи, ходи. Дзінь-дзінь-дзінь! Ти Волинь запалиш, огонь роздую я. Дзінь-дзінь-дзінь! . . .

— — — — — — — — —

IX.

»Моя ще Теребовля!«

Зближалася північ, сліпець вже спав, чернець клячав іще і молився. В кімнату увійшов малий отрок, станув посеред хати і склонився вдвоє.

— Наш князь просить тебе, черче, зайти в сій хвилі в важнім ділі до нього.

Чернець і не глянув у той бік, кивнув тільки головою, рукою вказав на лаву під стіною і молився далі.

— Князь просить в сій хвилі . . .

Чернець кивнув вдруге головою. Бив поклони і молився. Отрок стояв мовчки, запер в собі дух і обома руками тримав кудлату шапку.

. . . До кого то він молиться? — питав сам себе отрок. — Молилися до Дажбога, до Перуна, до Хорса, — але до кого сей молиться? В темній ночі нікого не має перед ним, нікого не бачить, до когож то він молиться?

Чернець бив ще довгу хвилю поклони. Отрок числив . . . десять . . . двацять . . . трицять . . . — і все питав себе: перед ким то він молиться?!

В дверях стояв вже другий отрок і кричав:

— Ходіть уже, там чекають всі!

Але і се не вивело черця з рівноваги. Він відбив ще кільканацять поклонів, поцілував маленький хрест, що звисав з його грудей, устав і спитав.

— Зачим прийшов єси?

— Яж казав, наш ясний князь і вся його дружина просять тебе до себе, черче, чекають нетерпляче.

— Я нічого не чув. Кличе князь? Іду!

Чернець увійшов в гридницю, князь вийшов проти нього, як виходив тільки до високих та дорогих гостей, стиснув обома руками подану черцеву руку, а потім обняв черця і цілується в рамена. По сім повів його з собою і сажає за стіл побіч себе.

— Прости, любий черче, що я такий нечемний, що досі не віддав тобі почоту. Ти, брате черче, вже так довго в моїм Володимирі, а я ще досі не мав нагоди поговорити з тобою. Духовних твоїх словес насититися, аки меду й сити . . . Прости, тяжкі заняття, праця і труд захоплюють весь мій час . . . Прости, тяжкі заняття, праця, труд . . .

— Знаю, князь мужам голова, за всіх думати мусить.

— Брате черче, ти пєш вино? — питав вже князь і кричав до отроків:

— Стефане, вино!

— Я не пю вина.

— То мід питимеш зі мною? Стефане, давай мід!

— І меду я не пю, а ще весь день я нині пощу в божу честь і славу.

— Шкода, шкода! Раз в життю хотів я

напитися з мудрим і правим постником, та не вдалося . . . Побожний ти і правий, брате черче, — зітхнув князь, — і не нам, грішникам, рівнятися з тобою. О, Господи, і ти Пречиста Мати, змилуйся над нами грішними!

— Всі ми грішні! — каже чернець.

— Так, так, правду кажеш, черче, всі ми грішні, раби сатани. Навіть не знаємо, коли переблагаємо Всевишнього і відмолимо і відпокутуємо всі наші прогрішенія . . . Ох, Господи, і ти Пречиста Діво . . .

По хвилі продовжав:

— Ось так приповзнув і до мене сатана і намовив мене до гріха — ти чув пречінь, черче? В мене є осліплений Василько . . . З моїм любим братом, Васильком, я все жив в згоді і любові, за його котрого будь сина і хотів віддати свою дочку, але той проклятий Святополк (— ну і Лазар і ті всі злочинці, що сидять ось тут . . . — додав тихцем) завзялися на мене. Я, бач, добрий чоловік, послухаю, як хто мені порадить добре, а ті використали мою легковірність і вкинули мене в біду . . . Святополк, той найбільший злочинець на світі, зловив в Київі невинного Василька і осліпив, а потім ще мене підмовив, щоб я взяв сліпця до себе . . . За сей злочин пішов Мономах і Святославичі карати Святополка, а той, підлий, звалив всю вину на мене, сам вибілив себе ангелом. Володимир Мономах не був при злочині, не знає справи і повірив . . . Все скропилося на мені, а я не винен! Святополк змусив мене в Київі . . . Я мусів боронитися, бо йду

йому під руку. Але Святополк вибрехався і на мене одного, найменше винного все впало. Та Господь всевидючий, всемогучий, все знає кого і за що карає. Видно інші мої гріхи великі і за них мене Пан Біг карає. Ох, Господи, і ти Пречиста Матір . . .

— Господь милосердний — зачав чернець, але князь вже перебив:

— Знаю — і се одно ще тримає мене. Надія на велике Господнє милосердіє . . . Господи, — зітхає князь — чей я в тебе, Боже, не є найбільшим грішником? Ще може і мені простиш, Великий Боже і ти Пречистая Діво . . .

— Я думав, думав, — продовжав князь по хвилі, — думав і додумався, щоб погодитися з Васильком. Що було — минулося, не вернеться. Пощо, думаю, нам обом далі жити в ворожнечі? Помирюся! Я вже простив йому все та ще не знаю, чи він і мені простить? Тому прошу тебе будь посередником між мною і моїм давнім другом.

— Буду! — на то чернець. — Любов і мир боже діло; хто трудиться для них, працює в божу честь, на рівні, як постом, молитвою і смиренієм.

— Так, так, — потакує князь, — а ще ось Святополк обіцявся Мономахові піти походом на мене, щоб мене зловити, або прогнати зі стола. І знов поллється рідна кров, і знов зачнуться війни і міжусобиці. А хто терпітиме найбільше? Найнищі, бідні та убогі . . . Ох, Господи! . . . Я думав про те і болить мене серце . . . Думаю собі: як би я так простив Василькові, а Василько мені?!

І як би так Василько післав своїх послів в Київ до Святополка і в Переяслав до Мономаха і сказав: не мститься на невиннім Давиді, бо я простив йому вже . . . Се завело би мир і прощення і любов на Руси, до чого ми всі стремимо . . .

Чернець мовчав, князь продовжав:

— Я чув, що Василько вже сам вирішив післати таких послів, щоб не лялася даром рідня кров. Порядний, добрий Василько!... Я тому рад, готов допомогти йому . . . Що ти на те, мій брате черче? Не говорив ти з ним про то?

— Князь Василько нічого не казав мені.

— Нічого? Та я се знаю, що він хоче слати послів. Не говорив нічого про те з тобою? А все таки, як думаєш, мій брате?... Весь божий день ти з ним, говориш, слухаєш, думаєш думу. Як думаєш: простить він мені і пішле послів, чи може відкине мою думку?

— З князем Васильком треба говорити.

— О се мені і йде. Ох, Боже, який я буду рад, як знов навернеться до мене давнє дружнє серце! — По хвилі зітхнув тяжко. — Господи і ти Пречиста Мати . . . Простіть мені тяжкі гріхи! . . . Черче, божий черче, щоб ти знав, як се гризе мене серце і совість за сліпця! Щоб так забрав я Василькові землі, нині в доказ приязні і згоди в десятеро віддав би йому . . . А се Святополк забрав йому ясний світ, а щож я можу помогти?! Я рад йому з душі — та зору вже не верну. Та рад йому з душі! . . . Пішле він послів, я віддячуся йому; скажи, мій брате черче, що . . . даром я не хочу, а пішле

послів, я дам йому за те город Шепіль, Перемишль, або Всеволож. Котрий він виберс собі, я дам йому, бо нині, знаєш, брате черче, за все платити треба... Шепіль, Перемишль, або Всеволож, або й який инший город я дам йому за те...

— Іду! — відповів чернець. — І поговорю зі сліпим князем; розкажу все йому й звіщу тебе, княже.

— І сам старайся вплинути на нього.

— Старатимуся. В божу честь...

— І нині, іще нині донеси мені, чекаємо всі! Працюй, мій брате, для мира на Руси і Господа, якому пильно служиш...

Чернець вертався і молився.

... Господи, допоможи мені в великім ділі! Володимир Мономах зачав велике діло, та сатана розбив, тепер за мої молитви й піст сподобив мене ти, Боже, скінчити діло Мономаха. Допоможиж мені! Щоб не лялася рідна кров, щоб не йшов у бій на брата брат, собі на згубу, а втіху поганих. Допоможи мені!...

Чернець ввійшов до маленької кімнати, в якій спав сліпий князь. Мале ложе побіля печи, стіл і кілька лавок, що бігли куці попід стіни. Чернець увійшов з восковою свічою, що горіла в грубім деревлянім свічнику з білого ясеня. Поставив свічник на столі. Князь спав, побіля нього на лаві хропів отрок. Чернець нахилився над сліпцем і жаль йому зробилося будити сліпця. Але подумав хвилю і торкнув легенько за руку сліпого князя.

— Хто се? — спитав князь. Його повіки піднялися, закліпали кілька разів по дав-

ній своїй звичці, але очей вони не прямили. — Хто се? — спитав сліпець. Бачив темну ніч і в ній — нічого.

— Се я, чернець Василь.

— Вже ранок може?

— Ні, ні, зближається щойно північна година. Але я збудив тебе, княже, в пильнім, важнім ділі. Господь все ласкавий, зіслав тобі нагоду зробити велике, добре діло і заслужитися у Бога.

— Велике, добре діло? Яке? Чекай, я підіймуся і ти розкажеш. Знайди мені, черче, мій кожух, кудись пішов від мене, знайди мені його, підіймуся, тоді й кажи.

Знайшов чернець кожух, що лежав побіля князя, одягнув його, той сів і слухає. Чернець розказує про Київ, облогу Мономаха, і як се Святополк зобовязався пустити Давида з жінкою і дітьми на »поток і розграблення«. По сім розказує чернець, як се нині покликав його Давид, каявся у всьому і просив, щоб Василько простив йому вину і послав послів до Святополка і Мономаха.

— Ти знаєш, господине, що я пишу літопись, нанизую в одно велике ожерелля події давніх днів. Нанизую всі, і ті, що піднімають серце і духа вгору, і ті, що соромом палять лице. Я списую Мономаха і любецький мир, як зловлено тебе і як осліплено, я описую облогу Київа і моє лице палає від сорому і стиду. Дозволь жеж, княже, щоб я між ті болючі всі події вписав одну велику та радісну вістку . . . Князеві Василькові забрали ясний світ, — а він простив!

— Будь великий і прости! Одно твоє слово, що ти простив Давидові і не бажаєш його »потоку і розграблення«, затримає полки Святополка, врятує тисячкам життя, сотки сіл та городів не щезне із лиця землі. Матері, жінки, діти в своїх молитвах тебе, господине, згадуватимуть, що їм не забрав синів, мужів та батьків. Твоє одно однісеньке слово, що ти простив, стримає всі бої і проливи крови.

Сліпець сидів, як витесаний з холодного каміння. На його лиці не виступав ні гнів, ні здивування, ні жаль, ані усміх не пробіг тим холодним лицем і не прикрасив його. Було як самітна нива в осени, з якої вже зібрано збіжжя. Подорожний, чи може пастух розложив на тій ниві два огники, їх ясна жива полумінь гралася вгору, тішилася сама і других веселила. Але подорожний поїхав в дальшу путь, покинув огні і не було кому їх живити, докинути ріща. Погасли! Нині на самотній пустій ниві остали одні холодні, чорні знамена, розвіяні вітром, сполокані дощем. До отсих то чорних пожарищ посеред пустих осінніх нив були схожі пригоєні, сліпі очні ями князя.

— Ох, черче, черче! — промовив сліпець по хвилі. По його лиці пробіг усміх і нагло щез. — Черче, божий черче, жиєш одним постом і молитвою, сам добрий і все привик бачити в людей одно добро! Тому і обманув тебе Давид!

— Мене? — спитав здивований чернець.

— Тебе обманув, що хоче зі мною мира, а ти йому й повірив! Знаєш пречінь, черче,

що київські іменини я заплатив своїм життям. Я добре знаю, хто є винен, а хто ні, хто менше винен, а хто більше! Святополк, се бачив я усе, хиткий і податливий, як на вітрі пірря, а тим вітром був Давид! А нині, ніби в хвилі щирости і каяття, обманює тебе Давид, що се один Святополк мене осліпив, а він . . . з милосердя взяв мене каліку зі шляху! . . . Він рад миритися зі мною?! — А ти чув пречінь, черче, що Давид задумав продати мене Ляхам! І він хоче зі мною згоди?! Ще мало наситився моєї крови, ще більше хоче насититися?! Я много воював з Ляхами і ще хотів воювати, за се він хоче мене видати! Та смерти я не боюся, а згадую про се тому, щоб виказати, як дволичний є Давид, — як дуже він бажає мира.

— Се перше було, нині він змінився.

— Се було перше і нині є також! Ось кажеш сам, що за прощення і послів до Святополка та Мономаха дає мені Давид Ігоревич городи Шепіль, Перемишль або Всеволож! — а деж є моя Теребовля?! Вонаж моя, моя! — і сліпець бив костуром о підлогу і повторяв: Моя, зелена, гарна на високих горах і низьких ярах! Іще моя! І кажу я тобі, черче, що ще засяду я у ній на столі і вийду з нею в поле! А він — се знаєш, черче, сам — вважає Теребовлю вже своєю! Не досить є йому моєї крови і моїх мук, а ще бажає він прогнати жінку і моїх дітей, синів малолітків. Ось так по щирості бажає він зі мною згоди і прощення!

Чернець мовчав, в душі признавав сліп-

цеві правду. Сліпець подумав хвилю, вдарив знов костуром о долівку й каже:

— Ось такий Давид! Але я пішлю послів до Святополка і Мономаха. Пішлю, щоб не проливали мене ради крови! Щоб кровю невинних воїнів не змив своєї вини Святополк та не став чистим ангелом, — тому пішлю!

— При тім і прости Давидові, — промовив чернець: — Господь велів . . .

— Простити? Ти думаєш, що по правді Давидові іде о мир між нами і о згоду? Ха-ха-ха! Йому о послів тільки ходить і о те, щоб біду відсунути від нього, а тої біди від нього ніхто тепер не відсуне — тільки я! О се йому йде, отже послів я пішлю; але простити — як можу я йому простити?! Колиб промовив я це слово, воно булоб неправдою! Високі задуми полонили мій ум, на Польщу наступав я літом і зімою і ще думав наступати, доки не приборкаю того дикуна. І на Половців задумав я іти — отсе були мої задуми і мрії. Инших задумів в моїм серці не було, ні на Святополка, ані на Давида, на се клянуся Богом і його приходом, — що не задумував зла на своїх братів. А на Половців та Ляхів покликав я Торків, Бериндичів і Печенігів. І до наддунайських Болгар післав я послів, щоб ішли до мене. І свому братові, Володареві, і Давидові я казав: »дайте мені свою молоду дружину, а самі пийте і веселіться!« — Ляцьку землю задумав я взяти тою молодою дружиною ... Хотів я і на Половців, да любо здобуду собі славу, любо зложу свою главу за руськую землю. Вій-

ну зачав я з внуками Дива. А Давид мої високі задуми звів на нінащо, згасив мій ясний світ, знищив усе моє життя. І за все я мав би ще йому простити? Ніколи, черче, ніколи, неправди не звикли вимовляти мої уста! — і знов бив сліпець костуром об долівку і повторяв: ні-ко-ли! — і гарячився: най Давид і возьме мою Теребовлю і мою подругу і моїх синів прожене і мене продасть Ляхам, — за те все я ще більше його зненавижу, а простити — ніколи не прощу! Се скажи тому лисові, що перебрався за святця! І скажи йому ще, що я пішлю послів, але даром . . . Він дає мені Шепіль. — Ха-ха-ха! Забрав мені все, мої задуми, моє життя — і за те мені Шепіль! Скажи, що моя іще Теребовля! Він думає певно, що дасть Шепіль на гріб для мене? Скажи, що спочину, коли не в своїй Теребовлі, то денебудь на своїй землі і не потрібний є мені Шепіль!

Чернець вийшов, а сліпець сидів ще довго, довго на своїм ложу і думав думу . . .

. . . Заграли десь музики, загриміли громи понад темним лісом . . .

Їде Лісовик зі своєю гамірливою дружиною . . .

— Обманює тебе чернець, ходи, ходи на гучне криваве весілля! . . .

VII.

Поиде Давидъ, хотя прѣяти Василькову власть.

X.

Виправа Давида Ігоревича на Теребовлю.

Ясний Дажбог подужав по довгім відпочинку і став знов виїздити на синє небо давнім великим шляхом. Ясне проміння, що било від його самоцвітного воза і діямантових, золотих і срібних коней, злітало на землю і топило тут білий сніг та склистий грубий лід. Стрівожилася Зіма, що ясне сонечко день-в-день з'їдає її білі лудани і покликала тріскучий Мороз і зимні чорні Хмари і студений Вітер, Стрибожого внука, в бій. В темнім лісі ополчилися. Мороз кинувся на землю і наново все морозить, чорні хмари взяв вітер на свої легкі крильця і поніс вгору, щоб затьмити Дажбожий шлях, його коней збити з великого круга, їх проміння не пустити до землі. Зачався бій, але ясний Дажбог затяв свої ясні коні, ті бризнули ніздрями огонь, підняли вгору голови, наїжили гриви і заясніли ще ясніще, ще тепліще. Колеса самоцвітного возу били об чорні хмари, як об тверде каміння, і порскали искри. Сам Дажбог, ясний, промениетий звертав своє лице у діл і топив своїм ясним зором темні хмари. Ті не витримали

приступу і стали топитися. Заплакали рясним дощем, що спадав на землю і топив сніг та лід. Ще більше стрівожилася Зіма і благала Вітер, щоб ніс нові чорні хмари Дажбогові в лице.

Вийшли нові полки, заступили сонце. І знов Мороз морозить землю, знов Зіма розпустила свої білі коси, гуляє і білить, білить світ. Але минуло ледви кілька днів, як знов Дажбог зібрав свої сили. Його доні вичистили ще ясніще ясний самоцвітний віз і коней. Виїхав ясний Дажбог на небо і, коли того найменше сподівалися вороги, розтопив темні хмари. Його проміння приступом продерло хмари і крізь ворота посеред пробитих хмар глядить, сміється сонце.

На землі радуються люде.

Боротьба між ясним Дажбогом і студеною Зімою тревала вже кілька тижнів. Раз сонце відносило побіду, то знов брала Зіма верх. Зіма білила й морозила весь світ. Але круг сонця ставав все більший і більший, його проміння ставало все тепліще і тепліще і вже було ясно, що ясний Дажбог за день за два віднесе остаточну побіду.

Аж одного дня прокинувся Стрибожий внук — Вітер і став думати думу. Він бачив ясно, що побіда хилиться вже на сторону Дажбога і рішився покинути Зіму і піти служити сонцю. Його думки були легкі, як і його крильця, якими звівав хмари і гойдав кораблі на морі. Подумав і зробив. І зараз рано, коли Зіма сподівалася, що Стрибожий внук нажене нові чорні хмари Дажбогові в лице, він перекинувся вже на бік

ясного Дажбога і на своїх легких крильцях ніс тепле весняне повітря з Вирію. Хмари заплакали, топилися сніги і леди, ясне сонце виглянуло вже не крізь малі ворітця в хмарах, а заясніло по всім синім небі. Його проміння збраталося з теплим повітрям, яке сіяв Вітер і так в спілці топили вони леди й сніги, сніги й леди. Зажурчали потоки й запінилися річки, ясний Дажбог відніс побіду.

Холодна Зіма втікла ще в ліс та високі гори і кляла Стрибожого внука за зраду і злилася, злилася. Нераз в ночі викрадалася іще з лісів та темних гір в села та поля і в спілці з Морозом морозила річки і потоки по верху та білим інеєм покривала поле. Але що тільки й зачала вона свою працю, що тільки поволікла річки своїм прозорим склистим серпанком і хотіла його укріпити, як вже на сході червониться червона заграва сходячого сонця.

Дажбог відніс побіду і з дня на день набірав все більше й більше сили. Розтопив сніги й леди і став своїм промінням засівати увесь світ. Те проміння падало на ниви і поля і луги, вникало в землю і відси виростало сотками соток ріжнородного зілля і квіту. Воно падало в садах і в лісах на дерева і сади та ліси вкривалися зеленню та цвіли на глум Зімі ясним білим цвітом.

— Весна, — казали в Володимирі, — була би вже давно прийшла, але як Зіма програла на Стрітення, підмовила проти сонця всі відьми, чарівників і колдунів, ті й стримували весну і зменшали Дажбогову силу.

Ось в самім Володимирі відкрив старий Охрим, що то мав силу відвертати грім і бурю та вмів наводити врожай на збіжжя, відкрив, що стара відьма, кривонога Євдокія, ставала все в сам полудень посеред свого двору і ловила в великий горнець, що колись був зсипцем збіжжя, соняшне проміння. Ловила, затикала скоро і шептала якісь закляття. Коли відчиняла потім горнець, ясний Дажбог на синьому небі блід і тратив свою силу . . . І вже по хвилі виходили на небо чорні хмари і брали над сонцем перевагу, заслонювали його.

— Пощож вона се робить? — питали люде Охрима, коли виявляв їм тайну.

— Відьма! Служить Зімі і Дивові! Багачка — має много хліба, який ще хоче дорого продати людям! Тому й затримує ясне сонце, щоб воно не гріло! Вона наводить на нас і тучі й громи, вона й забірає в нас поліття і весь урожай!

— Вбити її! — кричали одні. Другі боялися її.

— Коли вона має силу над ясним Дажбогом, буде мати і над нами. Чи не ліпше ласкаво з нею?

— Ні, ні! — кричав Охрим. — Ходімо, я йду попереду, я не боюся відьми! Дажбог мені допоможе!

З княжого двору виїхали окличники. Їх скликав Туряк, поучив, як мають кликати людей до бою і що їм мають обіцяти. Виїхали окличники з двору й роз'їздилися по городах і пригородах, по селах і присілках. Вийшов і старий окличник Кость, що мав

покликати Володимирців під зброю. Вийшов, станув в княжих воротах, глянув на яснеє сонце, яке щойно зійшло й зачав клясти:

— А бодай би вас усіх! . . . І на старість не дадуть спочити!

Сплюнув і вирушив далі, підпираючися довгим костуром, який кінчився вирізбленою головою Дажбога, що звернув свої чотирі лиця на чотири части світа. Нище голови були карби і різи-рахунки останніх сорок літ: хто і кілько йому винен і кому він? Старий ішов і без перерви кляв своїм звичаєм:

— Один з другим! Їм забаглося бою! З добра нарвало! І старому не дадуть спочити!

Ішов. Минув княжий двір і дійшов до першого господарства. Отворив ворота і увійшов; загавкала собака на припоні, він закляв їй і підступив до хати. Станув перед дверми, підняв костур і головою Дажбога став бити по дверях. По добрій хвилі виглянула перестрашена хазяйка.

— Бодай тебе, один з другим! Товчи й товчи о двері, а вам позамикало! Вас всіх треба до тюрми!

Молода Олена кланялася і просила в хату, але старий приходив нині »урядово« і відмовився.

— Де Клим? — спитав вже ласкавим голосом.

— Поїхав в ліс по дрова, — відповіла і в друге поклонилася.

— Я в друге не зайду, старі вже в мене

ноги, скажи Климові, щоб був до тижня готовий до бою!

— Господи! — зітхнула.

— Не господькай! — а скажи, щоб до тижня був готовий в бій! Князь іде на Теребовлю і Клим іде, запряже коні і поїде! А з Теребовлі набере соли, збіжжя і все, чого тільки запрагне душа.

— Соли? — а по кільки сіль?

— Даром дадуть, щоб тільки їхав!

— Добре, добре, я скажу! — говорила вже рада.

В другім дворі застукав так само палицею об двері, вийшла жінка середніх літ.

— Де сини?

— Поїхали в поле.

— Всі три? Памятай, щоб від нині за тиждень прийшли всі три в княжий двір. Розумієш?

— Розумію, розумію!

— Підуть з князем воювати! На Теребовлю; великого там бою не буде, щоб тільки всі мені прийшли!

Жінка поклонилася в пояс і спитала:

— А може би тілько двох? . . .

— Мовчи сяка-така! Сказано мені, щоб усіх я кликав, усіх піших, кінних та обозних. Я й кличу вас, щоб вас вирвало! Не я вас кличу, а кличе князь моїми устами, зрозуміла вже?

— Зрозуміла, але таки я просила би . . . Зайдіть ласкаво в хату . . .

Старий ішов далі. Аж тут під хатою старої Євдокії збіговисько. Знахар Охрим тут

має збори! Як се побачить старий Кость — на пальці і стає скрадатися: мав на Охрима злість ще з торічного року, як Охрим відвів від усього городу тучу й град, а спустив на його нивах. Підкрався старий на пальцях — і як не крикне: — А тут що? Знов тучі й громи зводите на город? О, Охриме, попереднього року я тобі не дарую! По перше: князь розказав, щоб всі Володимирці, як один муж, ставали під зброю і йшли на Теребовлю! Уважай мені тепер один з другим, щоб я не потребував потім заходити до кожного з вас осібно в двір та своєю головою бити в двері. Отже слухайте: всі, як тут стоїте, підете на войну, а перший підеш ти, Охриме!

— Я вже старий!

— Казав князь, що всі йдуть — старі й молоді! Коли ти нездібний носити меч і копіє — то маєш коні, запряжеш і повезеш дружину. Ти чув — в друге казати я не стану.

За Охримом розказував він і другим, що тут були і приділював відразу, кого до піших, кого до комонників, кого до обозів. Кінні мали заїхати на своїм коні перед княжий двір, копіє мали мати своє, сулицю вже дадуть. А в кого не було ні мужа, ні коня, тим розказував, щоб їх жени йшли в княжий двір, там дістануть зерно, яке мають змолоти на своїх жорнах і спекти хліб. Інші мали шити білля та варити страви на дорогу. Кожний мав доложити своїх рук до діла. Видавши розказ, питав старий Кость:

— Сякі-такі чортової мами діти, чого ви тут зібралися?

— Зловили відьму, зловили відьму, затримувала сонце, його проміння ловила в горнець . . .

Старий сплюнув.

— Пек тобі, пек! Що за люде є тепер на світі! Стара, кажеш, Євдокія? Ну і ви хочете із нею? — питав зібраних.

— Одні хотять її вбити, а другі бояться, кажуть: як вона має владу над ясним сонечком, то матиме й над нами.

Старий подумав хвилю.

— Чого стоїте? — каже по хвилі. — Не знаєте старого звичаю? На воду її! Має вона змову із сатаною, то він її вирятує — в мілі ока навчить її пливати. Отже: стане вона випливати і вискочить на беріг, тоді вбий! Бо ясно, що вона ворожка, в змові зі сатаною. А зачне потопати, значить непровинна — не чортова дочка і чорт її не рятує.

— На воду, на воду її!

З противного боку надійшов чернець Василь, вертав з церкви до сліпця. І він пристанув з боку й слухає, а далі каже:

— Людіє! Ніхто не має сили ані влади над ясним сонцем, над звіздами і місяцем, а тільки один Господь і той, кому він оддасть частину своєї сили! Чогож завзялися на душу неповинної?

— Вона затьмила сонце! На воду її, на божий суд, — кричав та гарячився Охрим.

— На воду? — питає чернець. — Кажете, що діявол вирятує її з води? Значить: даєте її під суд діявола, а відомо вам, що діявол є злосливий і все чигає на людську душу. Скажіть самі: ось посуджуєте когось

о чари і колдунство, кидаєте його на воду, а сатана, ласий на душу праведника, рятує його навмисно. Ви бачите, що того вирятував сатана, думаєте, що він є в змові з сатаною — і вбиваєте його. Невинного! Тому не давайте ви людей на суд діявола, а вірте в одного Бога! Він сам один наставив ясне сонце і місяць і зорі, він сам один доглядає їх рух та біг. І все, що діється — все діється по його волі.

Старий Охрим почухався в потилицю. Клятий чернець попсував йому забаву, але Охрим не тратив ще надію. Чернець проповідав ще, а він вже шептав до своїх:

— На нині ми оставимо то діло, та я покличу вас, як буде треба . . . Коли з нею раз не впораємося, знов сего року буде голод на збіжжя і мор на людей!

Люде розходилися. Старий Кость кричав:

— Памятай мені один з другим, що я тобі казав! Щоб я не потребував, старий, ще раз до тебе заходити! Сякий-такий, один з другим!

Чернець вертався, похиливши вниз голову . . .

Давид іде на Теребовлю! А ще недавно посилав мене до сліпця, щоб я просив за нього . . . І я просив сліпця, щоб простив Давидові . . .

— — — — — — — — —

Давид Ігоревич вибірався дійсно походом на Теребовлю. На трівожні вісти з Київа знайшов князь раду за порадою Туряка. Вислано послів Василька до Святополка і в

Переяслав до Мономаха. З послами поїхав і Гуряк. Вернув Туряк і чого то він не розказує?! А вже найбільше розводиться Туряк про то, які чемні були оба князі до нього, як гостили, як стискали йому руку, як саджали коло себе . . . Про самуж справу розказує:

— Княже, хвиля була страшна і тривожна для нас! Подумай тільки: князь Мономах і три Святославичі передали право кари князеві Святополкові, князь Святополк вже й збирається йти походом на нас! В тій хвилі я приїжджу в Київ з послами. Як князь Володимир Мономах нас тільки й побачив, одразу присів! Каже, що він в тій справі вже не забирає голосу, бо вже всю справу відступив князеві Святополкові . . . Але як ласкаво нас приняв! Як ласкаво та гостинно! По сім ми були в князя Святополка, о, і він зробився вже маленький, як тільки нас побачив! Просився, уневиннявся, оправдувався! Маленький. — Видно, що почувається до вини! Мною припертий до муру каже, що се обскочили його в Київі тамті князі, він не мав чим боронитися, отже мусів робити з ними згоду. Щож мав иншого робити? Зажадали, щоб він ішов походом на тебе, княже, отже він згодився, щоб тільки їх позбутися ізпід Київа. Але про поход він і не думав! Як би він міг іти походом на давнього друга та приятеля?!

Такі вісти приніс Туряк з Київа; а що князь Давид Ігоревич все був легковірний і безкритичний, і в нього можна було скоро вмовити багато можливих і неможливих рі-

чей — то й нині переконав його скоро Туряк, що справа стоїть дуже добре і нічого князеві вже боятися! Ні Святополка, ні Мономаха, ані нікого. В ті всі байки вірив і сам Туряк, вірив і князь в великі дипломатичні здібности Туряка та в ще більшу приязнь брата Святополка . . .

— Колиб не я, те все було би скінчилося страшно! . . .

— Знаю се, знаю се, що се ти вирятував мене з біди! До смерти тобі того не забуду, мій мудрий Соломоне! — і князь стиснув сердечно Турякові руку.

Туряк ходив по комнаті довгими кроками і тішився. Як нерівно спірана стріла вилетить з лука і не може зловити рівноваги і рівно прошибати буйне повітря — а хитається то в сей, то в той бік і колишеться, так хитався і Туряк то в сей, то в той бік, ходячи. Його лице усміхалося, його очі мигали скоренько, як вечірні зорі. Чекав, аж князь скінчить свої »дурниці«, як се називав він в душі князеве слово. Коли князь скінчив, Туряк прискочив нагло до князя і запитав, сміючися:

— Значить?... Аж тепер! ... ха-ха-ха!

— Чого так нагло скачеш? — спитав князь. — Аж ти мене перестрашив! Чого хочеш? Чого так нагло скачеш?

Туряк реготався на всю світлицю.

— Господине, — ти знаєш, що ми тепер зробимо? — і піяв своїм голосом: ха-ха-ха-ха!

— Кажи, що хочеш? Не безпокій мене! Може знов сталося що злого?

— Тепер ми йдемо на Теребовлю!

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА

Князь усміхнувся і потакнув.

— Розуміється! Пощо инакше переносив би я ті всі труди, пощо працював би я тільки в поті чола! . . . Чей не по то, щоб тепер хто инший забірав мені зпід носа Теребовлю! Се розуміється саме собою!

— Розуміється! — запалювався і Туряк. — Ми так мудро повели справу, як ще ніхто не вів її так мудро. Правда, мали ми ржні прикрости і перепони, та все горою ми! Ось князь Мономах і Василько хотіли нас перехитрити і скликали вічний мир, вони хотіли нас, а ти, княже, перехитрив їх всіх і осліпив Василька. Тепер ми знов перехитрили їх усіх, князя Святополка і Василька і князя Мономаха і трьох князів Святославичів! І знов ми горою! Тепер ми йдемо вже до остаточної цілі, тепер ми — на Теребовлю! — І піяв: ха-ха-ха-ха!

З ним тішився і князь.

І так вони урадили йти походом на Теребовлю.

— Лазаря нам не треба, — каже якось раз Туряк. — Лазар потім хвалитиметься, що то він усе зробив. Миж самі зробимо все, самі! Той старий дурень каже нам збірати війська, та пощож нам тих військ?! Вже маємо пять сотень — решту я зберу за три дні! Між народ кину я кличі: даємо землі, даємо сіль, даємо збіжжя, даємо коні — ми даємо все, хто тільки піде з нами! За нами підуть всі! І пощо тут військ? Лазар своїм старим скостенілим розумом ще пошкодить нам!

Князь потакував:

— Мій ти мудрий Соломоне, твій задум

мені дуже подобався. Як знаєш, я є чоловік практичний і з практичного боку твій задум є дуже практичний! Без великого клопоту, в короткім часі дістанемо військо, найліпше військо, яке тільки може бути! І що найважніще: се військо нічого нам не стоятиме! — Хочеш землі? Хочеш соли? — Ходи з нами! А що кожний схоче, то підуть всі і пощо нам в такім разі Лазаря?!

Тепер Туряк потакнув, а князь додав:

— Крім сього між народом треба запалити ненависть і погорду до ворогів. Окличники, що підуть скликати ополчення, хай всюди говорять, що се Василько змовляється з Половцями проти нас, за се ми й зловили його. Тепер він, уже осліплений, а що змовляється проти нас тепер вже з Ляхами . . . або можна знов сказати, що з Половцями . . . Хотів вирізати всіх мущин, збещестити жінок, хотів палити села й городи . . . Загалом усе, що тільки зле, можна тепер на нього . . . За те все ми тепер йдемо походом на його землі. Скажуть так окличники, народ додасть ще свої об'яснення до того і вийде він поправді сатаною. Знаєш, прецінь, що немає дурниці, в яку не увірилиб дурні . . . Ось так повні запалу і жадні відплати підуть наші в бій. Правду скажу: бою й не буде, противник і не важиться станути з нами до бою! Але і про бій треба говорити, одних візьмеш на обіцяні землі, а других запалиш ти боєм!

Оттак то вирішив князь враз з Туряком іти походом на Теребовлю. Голос Туряка, як не возьмуть окличники на свої голосні тру-

— Щож ти зробив такого? — кажи, — най знаю.

— Що я зробив? Ти не знаєш? Тобі не казали? Як привезли Василька, я перший був при нім, помагав здіймати його з воза... О, я приложив своїх рук до того діла... А нині я уже ніщо?... — Хоч яким соцьким зроби мене нині!... В Теребовлі збагатиться не один, а я знов з порожніми руками відійду...

— Ходи, — каже Туряк. Він довго розглядається довкруги зі свойого коня, довго, довго — аж вже щось побачив... Кричить з коня до жовнірів:

— Що тут у вас таке безладдя і безголовя?! Що тут сталося? — кричить остро. — Хто тут наказує?

— Я тут сотником — зголошується старий соцький.

— Пане соцький, ти навіть не маєш поняття про свою працю! Се треба більше поступово... тебе треба змінити, тут соцьким буде ось той, аж він заведе лад!

— Мене наставив пан тисяцький Лазар!

— Скажеш пану тисяцькому, що він тебе наставив, а я тебе змінив! Чому? — се моє вже діло! — Стиснув грубому другові руку й каже: — Тримайся добре і памятай на нас!...

Що тільки він від'їхав, як вже оба соцькі зачали між собою сварку.

Почули Володимирці, що Туряк роздає із легкої руки товсті місця, збігаються до нього, як круки до падлини. Знакомі й незнакомі, одні просять, другі грозять, треті під-

лещуються. Инший приходить і відразу лає всіх: Василька . . . Мономаха . . . Лазаря . . . Кульмія . . . Туряк усміхається, думає: аж сей наш!

Були хвилі, коли Туряк добре відчував, що одні йому завидують, другі лають, що не доріс до свого чину, одні і другі підставляли йому ноги. Тому шукав Туряк союзників, щоб укріпити своє місце. До того він знає отсе сам дуже добре, що він сам про себе є ніщо, за те він великий, сильний при боці князя, сильний в партії, до якої належав. Тому коли настановляв людей на ріжні місця, не дивився на їх здібности, їх розум та їх пильність, а на те одно, як вони ставилися до нього, чи ішли за ним, чи потакували йому на все, чи величали його і чи були йому вдячні? . . . Колиж такими окружився, був певний, що його місце нездобуте . . .

Лазар, старий жовнір, бачив крихкі підвалини, на яких будував Туряк, а з ним і князь. Кілька разів збірався Лазар отворити князеві очі, та не йшло. Князь був засліплений в собі і в Туряку і все підозрівав, що Лазар хоче видерти йому славу. От Лазар і замовк.

— Я сіяв, та однаково не я жатиму! Най котиться далі, най валиться! . . .

Ясний Дажбог підступав все вище й вище на синьому небі, вся земля вкрилася свіжою зеленю, а небо лагідною, весняною синістю. Лагідне, весняне повітря вдиралося в людську грудь і оживляло її. Вишневі сади вкрилися білим ясним цвітом, а соловейко, як день, так ніч, виводить свої співи.

Князь був готовий до походу.

Одного дня ще й не зійшло ясне сонце, як вже не спить цілий Володимир. Заграли сурми, забили бубни, в княжім дворі вже давно осідлані коні, зладжені обози. Ледви показалося ясне сонце на виднокрузі, як перед княжий двір заїздять гриді. На білих конях, в довгих білих опанчах. Ідуть і княжі дружинники.

Вийшов князь. Підняв булаву, грають знов музики, несеться бойова пісня.

— В ім'я боже! промовив князь.

Рушили в похід.

Звернули до Успенської церкви, там чекали вже попи і єпископ, щоб благословити князя в щасливий похід . . .

XI.

В Перемишлі.

Під той саме час, коли Давид Ігоревич виправлявся на Теребовлю, в'їздив в Перемишль від сходу повчок невеличок; кількана-цять возів, навантажених всіляким добром, яке, здавалося, вирвали подорожні з пожежі і в безладді покидали на вози. Побіч возів їхало кількана-цятьох їздців. Їх коні струджені, посивілі від пилу, відразу видно, що з далекої дороги.

Помучені і почорнілі лиця та пилом присіла одежа і клунками навантажені вози виразно говорили, що їдуть втікачі.

Війна, — якась нова війна зачала свій танець на сході. Розлучниця синів від матерей і мужів від жон. Як добрий, кріпкий молотільник кидала вона знов людей на

твердий тік і молотила твердим ціпом. Відділювала нездорове зерно від колоса, а душі від тіл, білі молоді тіла, що рвалися до життя, стелила по полях, по лісах і безвістях. Дикі звіри бігли в слід за нею. Над білим людським тілом виростали трави, збіжжя та ліси.

Молодих та дужих молотила. А старців, дітей та немічну жіноту, як вихор листя, розвівала по божому світу. Зривала їм криші знад голов, виривала їх від огнищ і розвівала ріжними шляхами. Втікали перед нею, розлучені і непевні, де завтра на ніч схилять свої голови та що возьмуть до уст, почорнілі на лицях. Їх серця билися живо: перед ними були їх сльози, а за ними куряви диму, брязкіт шабель об шоломи і стогони рідних, що вже своїм білим тілом встелили твердий тік і своєю кровю напоїли спрагнену, жадну крови землю.

Стрічні ставали при дорозі і зітхали тяжко, і їм самим судилося вже не раз і не два покидати рідний дім, у час війни і пожежі. Ставили собі питання: відки се втікають? Чи далеко є вже ворог? Чи втікли на саму вість про нього, чи може горіла вже над ними стріха, а може вже червона кров когось з родини сплямила теремі і вони втікали зпід меча у ніч безвістями-лісами?

Породожні в'їхали в Перемишль і звернули до гори і горою піднімалися в княжий двір. В княжім дворі стрівожилися. Не сподівалися таких гостей. Ще й не злізла з возів княгиня Олена з Теребовлі, як вже біжить до неї бліда Євдокія, жінка Володаря.

Євдокія припала до братової, обняла її й повела в свої світлиці. Тут обняла її ще раз і спитала тихо:

— Що сталося? Вже?

Княгиня Олена заллялася рясними слезами. Здавалося, що вся трівога і все горе, що накипіло в її душі, всі недіспані ночі, всі глузування ворогів, весь біль і жаль, — те все тепер спливало із тими слізьми із її душі. Як злива із темного хмарного неба.

. . . Василько . . . Що з ним? Коли вже раз поверне до неї? З початку рвала на собі волосся, думала, що не пережиє трівожних, страшних вістей. Колиж верне він з неволі? Чи може Давид не випустить його, а придумує ще більші муки і терпіння? То знов трівожилася дітьми — своїми синами. Чи обмине їх доля діда Ростислава і рідного батька, що снили високі задуми і гинули на шляху?! Чи обмине їх доля, чи може і над ними вона вже зависла чорною хмарою призначення?! Питалася ворожки . . . І молилася до Бога, щоб її сини не були войовничі, як батько й дід, а жили мирно . . . Щоб далеко було від їх сердець завзяття і високі задуми і хіть здобувати землі . . . То знов вертала в своїм слові до князя. Побивалася: чи верне він з неволі, а верне — яке тяжке горе чекає її знов. Мала бути другом, товаришкою сліпця-каліки, та чи знайде в своїй душі стільки гарту, кріпкого духа й непохитности, щоб нести тяжкий тягар і не погнутися? Не впасти під ним? Давид Ігоревич ще мало наситився крови! . . . Ще й Теребовлю задумав занять, щоб її з дітьми кинути

безборонними в широкий світ. Вже давно хотіла перестати жити, та ще діти, ще її сліпий ладо, що потребував помочи й опіки, тримали її при життю.

— Чи Давид Ігоревич вже під Теребовлею? — спитала княгиня Євдокія.

Олена не знала. В Теребовлі говорили, що Давид Ігоревич вкоротці має вийти в поле. Та чи вже вийшов, не знала. В Теребовлі збірає Порей війська і віщує, що небаром поверне Василько вільний. Але вона не могла вже далі ждати спокійно в Теребовлі . . . Всі сили її вже опускали, посеред безнастанної журби і трівоги. Сили опустили і вона втікла перед чимсь страшним та трівожним як птиця, коли прийде пора, нудить світом, а потім збиває нагло криллям і втікає за високі гори. Так і її огорнула серед тих журб та трівог охота кудись утекти із тої Теребовлі, де пережила стільки горя та нещасть.

В світлицю увійшов Володар. І він віщував, як в Теребовлі старий Порей, що небаром буде Василько на волі. Як тільки він довідався про те горе, що постигло брата в Білгороді, хотів увільнити брата і рознести Давида на сто чортів. Але того року була остра зіма з великими засипами. А ще вимагає воєнне діло як найбільшого супокою і застанови. І ліпше зволікати боротьбу, — казав Володар, — як не в час зачати і програти. Між Давидом Ігоревичем і Святополком була дійсно змова, був заключений союз, тому й зволікав. Збірав полки. Володимир Мономах розбив тимчасом київську

згоду і від тої хвилі справа з Давидом стала легка. Давид іде на Теребовлю?! — каже Володар. — Для нього отсе й гірше! Іде в чужу пасіку? — Ось тут ми й зробимо йому: амінь!

— Будь певна, сестро, що за яких десять днів буде між нами Василько!

— Ти правду кажеш? — питала княгиня Олена.

— До десяти днів моє слово станеться ділом.

— А Теребовля?! Не дійде до неї Давид? Не спустошить її, не спалить?

— Давид в Теребовлі? Ні, в Теребовлі не бути Давидові, хоч він і величається, що вона його! Завтра вранці і я йду в поле. А поверну, поверну з Васильком.

— Стрийку, коханий стрийку! І ми підемо з тобою! Батько навчив нас стріляти з луків і ми підемо з тобою стріляти чорних круків, що батькові забрали ясний світ, — проситься Василькiв Іван.

— Візьми нас, візьми! — прискочив до стрийка і Юрій.

— Як мама вам позволить.

Княгиня спротивилася. Не хотіла розставатися з дітьми, а ще й зненавиділа воєнне ремесло. Сиділи би в згоді і мирі, а не воювалиб раз-у-раз! Ось воював Василько і до чого довоювався! Але сини не уступали.

Менший, Юрій, каже:

— Стрийко йде увільнити нашого батька, якого ми так довго вже не бачили, а мама не хоче нас пустити! . . .

А старший, Іван, додає:

— Нігде правди діти, нашого батька осліпили, він вже не бачитиме ні копієм колоти, ні стрілою кидати до цілі. Скажиж, мамо: хто заступить батька? Хто заступить його в бою?! Може ти?! Твоє діло служанок доглядати і порядку дома. Батька можемо заступити тільки ми — його сини!...

Княгиня гляділа на нього, дивилася на його малий ріст та бундючну поставу, яку прибрав. І крізь сльози вибухла сміхом.

— Таке мале, а вже гороїжиться! І деж ти в силі заступити місце батька?!

— На дружинній раді, або на суді його ще не заступлю, бо не маю того розуму, — відказує Іван, — але в бою сам батько не вдіє вже нічого, тому я мушу їхати! До того, як зловимо тих всіх злочинців, що осліпили батька, хтож їх каратиме?! Наш бідний батенько не бачить, тому ми оба з Юрієм мусимо там бути! Я так буду стріляти . . .

Але княгиня ще змагалася. Як такому малому йти в похід?! Справу покінчив Володар.

— От що скажу тобі, сестро: наперлися твої сини побачити як найскорше батька, не спирай їм. А боїшся пустити їх самих, їдь разом з нами. Не довго будемо в поході, ні, найбільше десять днів. Їдь з нами і ти побачиш скорше свого лада.

— Ось так було й відразу говорити! — каже княгиня. — Поїду разом з вами! Поїду, хоч і боюся їхати. Боюся тої хвилі . . . В моїй уяві він все такий жиє, як бачила його в останнє, здоровий, дужий, живі, погідні очі . . . Хотілаб я пташкою злетіти до

нього, та представлю собі, як тепер він може виглядати і боюся болю, як дійсність нищитиме уяву. Ах, той Давид! Чорний ворон! Яб сама його роздусила!

— Мамо, се вже не твоє діло, се ми вже зробимо! Ми — батькові сини, на те і вчив він нас стріляти! — гордився Іван.

Княгиня сперла голову на руки.

Зближалася хвиля . . . Так довго очікувана, мріяна, леліяна. Так довго очікувана, і така страшна. Як їй донесли в осени, що Василька зловили й осліпили, стратила надію, колибудь його бачити. Нині-завтра мала знов зійтися з ним ніби-то вільним, ніби-то свобідним . . . Мала зійтися і її серце так і кричало: спіши, хвиле! — Мала зійтися зі сліпим калікою і мали приснути всі мрії й сни. Трівожилося серце і так і рвалося, щоб крикнути: не спішися, хвиле! Ні . . .

XII.

Лови під Буськом.

По кількох днях походу доходив Давид Ігоревич зі своїми військами до Буська. В селі Яблонівці на північ від Буська спочало його військо, змучене, трудне. Від Буська надігнався на коні Туряк і звістив князя, що цілий Буськ зі своїм посадником і попами на чолі вийшли перед город вітати князя. Князь злостився: мусів увійти в город на чолі війська, та як увійти як то не військо, а голота, голодранці, обірванці! . . . З торбами вийшли в поле! . . . Не звиклі йти в поході, попідбивалися вже на третій

день і нині підпираються палицями, як каліки-діди! І з ким тут іти у город на привіт?!

Туряк, як все, мав добру раду.

— Змучених оставимо таки тут, а вибе-ремо одних гридів та найблищу дружину і з ними поїдемо в город на привіт. Однаково не останеш, княже, на нічліг в селі . . . В Буську чекає на тебе, господине, двір посадника, мягке ложе й вигоди. До завтра спічне наше військо, ми завтра вранці виїдемо до них і вдруге, вже на їх чолі, ми в'їдемо в город.

— Ти, мій Соломоне! — І князеві подобалася думка два рази в'їхати в город. На коня і з музиками, дружиною і гридами пустився їхати в город. Любив, коли його вітали і йому оддавали честь.

Князь від'їхав, а на чолі війська, що осталися в Яблонівці, остався малий Ковч і Кульмій. Ковч побув пару хвиль у війську, а далі їде в двір знакомого боярина в Яблонівці. Увійшов в хату, звітався і, ще не роздягнувся, а вже питає:

— А що? Тури є?

— Як завсігди! — відказує боярин і просить сідати, розгоститися. Малий Ковч ще не всів, а каже скоро:

— Наш князь поїхав в Буськ, повернеться аж завтра, до півдня в мене час. Завтра рано йдемо на лови!

— Найперше розгостися, пане тисяцький, спочинь і засядь із нами до трапези. А потім я покличу свого дорадника від ловів.

— Хто се?

— Один з моїх холопів. Його вважають юродивим, та він Богу духа винен. Уся його вина й робота, що нічого не робить, а все волочиться по ловах. Як літо, так зіма.

— Боярине, давай його сюди! — каже Ковч.

В дверях стояв вже високий Луць. Обпалене худощаве лице, подерта одежа, на рамени сагайдак.

— Луцю! Завтра рано хочемо на тури. Є вони де близько? — питав боярин.

— Близько? — спитав Луць. Потім задумався, прижмурив очі й вичисляв: — на лазах маю їх пятнацять . . . девять коров, два бики, четверо телят. На діброві двацять штук . . . на горбках в темнім лісі є стадо, що має трицять кілька штук. Ще не счислив я його, бо недавно, як зайшло сюди. В чорнім лісі видів я нині сліди . . .

— А крім турів є ще який звір? — питав живо малий Ковч, якому очі вже горіли.

— Олені! — відповів Луць. — На лазах маю пять штук, а один рогач, рогач! За потоком під Деревлянкою, маю, маю . . . девять, десять, одинацять, в Перуновім гаю вісім, та в зімі показався дикий звір . . .

— Вовк?

— В темнім лісі з'явилося ціле стадо, в зімі було їх двацять штук, заходили навіть в село. В лісі з'їли мені пять оленів, вісім турів, десять кабанів, сім сарен. Пять вбив тугим луком, пять зловив у вовчі ями.

— Отже десять ще остало? Підемо на них! — каже Ковч.

— Остало, та відійшли кудись, бо вже кілька тижнів не бачив їх сліду.

— То йдім на тури.

— Рано вранці виходять з лазів та пущ до водопою, там перейдемо їм путь. А по дорозі, — каже Луць, — ми здиблемо ще й якого цапка та дикого вепра. Бо є їх, о, є їх досить! В зімі показався в лісі й вуйко Бурмило, та я мав тільки лук і дві малі стріли зі собою і боявся зачинати з ним розмову. Дивлюся, за ним суне другий. Я приріс до дерева, як кора, і ні пари з уст.

— Деж вони тепер? — питає живо Ковч.

— Отсей раз тільки й бачив їх. Я зараз до пана боярина, зібрали ми отроків на другий день та за слідом, та слід пропав.

— В зімі на снігу?

— Пропав і в тім ціла штука! — то не були медведі, а то в Буську є такий чоловік — вовкулака. То він уміє перекинутися в що тільки захоче. А тоді, видно, перекинувся зі своєю жінкою в медведя. Я потім і питав в Буську, отже довідався, що того самого дня не було його дома. Поїхав, каже, з жінкою на лови! Ну, ну, на лови! . . .

— Треба було його луком поцілити в саме серце.

— А хто зна, що з того було би вийшло?! Такого звіра, я ще не вбивав! І не знаю, яка кров була би із нього!

Другого дня рано вранці зблідла ніч, як тільки побачила, що ясне сонце зближається до сходу. Стала втікати. Небо на заході

румянилося. На землі царив іще півсумерк. Над полями, лісами і над буськими мочарами стелилися хмари, мряк та імли. Як небо на сході стало румяніти, прокинулися мраки й поволі ставали підноситися вгору.

Ковч з боярином, Луцем, та отроками були вже за селом. Їхали на конях. Перед ними вели ловчі цілу гурму ловчих псів.

Що тільки виїхали за село і в'їхали на зелену поляну покриту імлою, як Луць здіймив клубок з голови і пригладив своє довге розхрістане волосся. Потім звернув свій зір до сходу, де на небі заясніла передсоняшна яснота і став пів голосно шептати молитву.

— Великий, превеликий, ясний та преясний Дажбоже. Поможи мені, рабу божому Луці і нам усім рабам божим в нинішних ловах. Куди звір ступить, світи, щоб ми бачили його добре. Кудиж поступимося ми, кидай свої тіни, щоб звір нас не бачив . . . Амінь.

Звернувся на захід і знов шептав:

— Всемогучий Стрибоже . . . і ти поможи нам в ловах. Долом, попри травку та стеблинку вій легенько від звіра до нас. Горою вій легенько від нас та до звіра й неси на своїм нетруднім крильці рівно стріли з наших луків на дикого звіра . . . Амінь.

— І ти, великий Велесе! — шептав Луць і звернув своє лице на південь. — Ти покровитель і опікун звірів. І ти допоможи мені, рабові божому, Луцеві, і його товаришам в нинішних ловах. Як сам знаєш, боже, я не вбив тобі ще жадної самички, а шаную й оставляю тобі на розплодок. А

вбиваю та нищу дикого звіра. За се і нажени на мене цілі стада дикого звіра й тобі непотрібних самців . . . Амінь.

Тепер звернувся він на північ і шептав далі.

— І ви всі боги, півбоги, темні і ясні духи, відьми й опирі! І ви поможіть мені, рабові божому, Луцеві і його товаришам в нинішних ловах. А коли ви вже не ласкаві помогти, бодай не перебивайте і не полоште звіра! Не полоште його в лісі своїм танцем, ні своїм плясанням, ні своєю дикою гудьбою, ні співом, ані своїм криком. Нині, пріснo і вовіки віків, амінь. Во імя отця і сина і святого духа, амінь. — Перехрестився три рази і щойно тепер наложив капелюх на голову, стримав усіх і став видавати розкази.

Були на широкій, рівній поляні, яка ще недавно була заросла густим лісом, нині той ліс випалено і з грубша викорчовано. На поляні були вже місцями зорані ниви, одні довші, другі коротші, одні круглі, а инші кругляві тільки, як вдалося між пнями. Деякі прегрубі пні ще стреміли в землі. Крім нив був тут і чагарник, росло терня, ліщина і дика рожа. Ліворуч їздців та перед їздцями виринав в ранній сутіні і мраці темний, здавалося, дубовий ліс.

Луць станув напереді, приложив палець до уст і шепче:

— Там за лісом ізнов тягнеться поляна і пливе Бут. До ріки виходить щодня три великі стада турів. Тих, що я казав, одинацять і девять і ще двацять із тамтого ліса.

дивляться. Отже недовго вони чекали на те диво, що вийшло того дня.

Від сходу загоріло все небо, великий круглий щит сонця викотився в крові на червоне небо. До сонця залищала тисячками искорок роса на свіжій весняній траві. Останки ранньої мряки підносилися до неба. Ковчові їздці розсіялися довгим ключем, як гуси, що з вирію вертають в рідні землі, і таким ключем доїздили з двох боків до ліса. Тоді сталося диво, Луць затрясся увесь зі страху, блідий сіпнув боярина і прошептав:

— Я казав, казав, з богами не можна зачіпатися! . . . Во імя отця і сина і святого . . .

Ковчові їздці під'їздили саме до ліса, в тім нагло сполошилися тури і розприсли на всі сторони. Їздці кинулися в неладі за ними до ліса. Як в тім виїхали з ліса боги на високих, чорних конях — узброєні. До раннього сходячого сонця лищалися їх островерхі шоломи, лищалися їх острі сулиці, мечі та щити. Виїхали доріжкою із ліса і зачали клясти і кричати, що ліс застогнав. Луць не чув землі під собою. Перестрашений шептав в одно:

— Я казав, я казав! . . . Земні, лісні та небесні боги . . . ви самі се найліпше знаєте, що мене там не було . . . Я не йшов на вас . . во імя отця і сина! . . .

Куди ділися тури, Луць вже не бачив. Він бачив одно: ловці Ковча і він сам збентежилися, як би головами вдарили об тверду стіну. З ліса випали узброєні боги і кинулися на ловців. Одні ловці попалися їм від-

разу в руки, їх вхопили боги між себе. Инші затяли коней, вищали зі страху під небеса і втікали, що їх коні ледви ногами доторкалися землі. На Луцю затерпла скіра, і він сидів вже на коні, затяв його і втікав. Був невинен, але чи се раз невинен покутує враз з винними?! Втікав з боярином і в думці молився гаряче:

— Ясний Дажбоже, тиж був на небі, бачив мене, чув моє слово, чув мою осторогу! . . .

Ковч під'їхав під ліс зі своїми, як в тім на нього нагло напали боги, чи може опирі . . . В раннім сумерку, а ще до того в страху, який його огорнув, не приглядався їх постатям. Одно бачив, що їх виїздило з ліса дуже много, отже припав до коня, похилився до його шиї і втікав, що мав сили. Був недовірком і не вірив в тих богів, але таки в хвилі страху боявся, що так котрийсь зі заду смагне його стрілою-невидимкою і тут серед тої дикої поляни буде тобі, Ковче, амінь! І жінці навіть нічого не перекаже. Безпровинне буде амінь!

Втікав, аж земля дудніла.

— Пане тисяцький! . . . я їх матері, пане тисяцький! — почув за собою, — то не боги, то люде! Пождіть на мене! . . . я їх матері — кричав хтось за ним.

Легко стримав коня. Його доганяв лисий довговусий соцький Давид.

— Пане тисяцький, то не боги, то люде . . . я їх матері!

— Які? — питав з трівогою Ковч.

— Володар з Перемишля . . . я його ма-

тері! Се його комонники! Золоті льви в них на шоломах, мене вже були зловили в полон, та я . . . їх матері! Чортові сини обійшли нас, відтинають нас від Володимира... я їх матері!

— Володар? — спитав Ковч і зробив такий дурний вираз лиця, якого не мав ще ніколи в життю — Володар? Володар? — повторяв Ковч і в тім його слові містилося все здивування і страх. По хвилі він затяв коня, як перше і втікав. Соцький Давид їхав побіля нього і все кляв: . . . — Я їх матері . . . той нас обійшов! — Ковч оглянувся, з откроків всего кількох: його доганяли, інші пропали, як під землю. Від ліса та шляхом від Холоєва виїздили нові сотні за сотнями. Ковч знов затяв коня. Виїхав на горб, забачив вже Яблонівку і своїх воїнів, що рано вранці виходили з хат і молилися до раннього сонця та поїли коні при криницях. Забачив їх з горба, зложив в трубу руку, приложив до уст і кричав:

— Володар, Володар, на коні, на коні!

Соцький Давид кричав:

— Ти! . . . чуєш . . . чуєш?! . . .

Але його не чули. Далеко перед ними втікав Луць і старий боярин. Ті доїздили вже до села і також щось кричали, бо комонники звернули свої очі на горби, з яких втікав Ковч.

— Володар! На коні! — кричав Ковч однаково і все руками показував позад себе. — Околює нас, на коні!

Кричали й ловці, що втікали за Ковчом.

— Володар, Володар!

Комонники дивилися на горби і нічого не розуміли, аж доїхав Ковч під саме село і кричав в останнє:

— На коні, нас околює Володар, від ліса і від Холоєва, на коні!

Щойно тоді його вчули. І порхнули, розбилися на всі боки, як кури, коли над ними зависне на небі ястріб. Або як малі рибки-сріблянки бавляться під вечір на рівному плесі води і ловлять в тиші і спокою малі мушки а в тім із самого дна шубовсь на них щука! Перестрашені сріблянки розприскуються тоді на всі боки, одні самою поверхнею води, інші вискакують собі в вороже повітря і ним скачуть пару кроків — та всі розприскуються на всі боки, як розприскується проміння від ясного сонця. Так розприсли й Ковчові комонники, коли почули, що на них напав від сторони Володимира — відки вони прийшли! — Володар. Ковч дігнав своїх і кричав:

— В ряди, в ряди, ми не дамося, в ря-ди!

Але його ніхто вже не слухав, а кожний втікав, куди попало, одні на конях, інші пішо, дорогою, городами та полями . . .

XIII.

Давид Ігоревич в Буську.

Давид Ігоревич встав того дня рано вранці і з посадником та із дружиною удався перед сходом сонця в церков. Так велів звичай, а Давид Ігоревич усе любив числитися з добрим звичаєм.

Вернув з богослуження і засів до сні-

дання в домі посадника. Снідав він там дов го чи не довго, як під вікно заїхав гонець на запіненім коні і вже по хвилі як скоролетна стріла вбігає в світлицю до князя.

— Князь, де є князь?

— Снідає саме.

— Я мушу до нього! Я з Яблонівки з важними новинами, — і отроків, що його стримують, розтручує і вбігає до князя.

— Господине, тисяцький Ковч післав мене до тебе, княже, щоб ти їхав зараз в поле! Там дуже тебе потребують, княже!

— І з'їсти мені не дадуть! Як смів ти мені перебивати?!

Але гонець не дає себе збити з пантелику, приступає блище і шепче князеві:

— Володар! . . . В ночі зайшов нам дорогу . . . від Володимира . . . розбив наші війська . . . ти, княже, дуже там потрібний! . . . Сам Ковч не дасть собі раду! . . .

— Ого! — зойкнув Туряк і зірвався з місця, розливаючи чарку вина. Хотів уже утікати. По лиці Лазаря пробіг зловіщий усміх. Князь, здавалося, ще не розумів тривожної вістки, він потребував ще кілька хвилин, щоб її стравити і зрозуміти. Князь вдивився на гінця, відсунув супокійним рухом руки від себе чарку з вином і спитав:

— Володар? Котрий Володар?

— Князь Перемишля, Василькiв брат . . .

— Що? . . . Як?! А він відки взявся?!

— Обійшов нас в ночі . . . Там йде бій! Ковч не в силі дати собі раду! . . .

Щойно тепер зачав князь розуміти. Ага! Володар, брат Василька, князь Перемі-

шля . . . перехитрив мене! . . . зайшов іззаду! . . . пропало все . . .

І князь зірвався, кулаком вдарив по столі та як не крикне:

— Найсвятіщі задуми я мав . . . та що зробиш між злодіями і злочинцями! Знов мене зрадили! Запроданці, змовилися з Володарем! — і князь дивився на Туряка. Туряк був приготований, що ще хвиля і князь крикне до нього: — Туряче, це ти мене сюди завів . . . Туряк чув, що на нього йде буря і він — відвертав її від себе. Скочив до вонця й кричав:

— Де були сторожі? Де були стежі?! Що це за лад і порядок?!

— В ночі нас обійшли . . . на полі була мряка.

— Але я тебе питаю, де були сторожі?!

— Ті, що йшли по сіль, — каже гонець, — не звикли виставляти сторожу . . . а ще до того в ночі . . .

— Як ти смієш так обзиватися до мене?! — кричить Туряк.

— Не час тепер на лайку! — кричить знов Ярополк. — Ходім останки рятувати! Кажи, де бються.

— Як я від'їздив, Ковчові комонники й Кульмієва піхота стримували їх в Яблонівці, тепер вони мабуть вже на шляху, з Яблонівки до Буська.

— Що, він вже під Буськом?! Боже, вже й немає чого йти!! — прошептав князь.

— Ходім, княже, — каже соцький Ярополк. — Се перший переполох, підемо між них і стримаємо все.

— Ходім, ходім!

Дружина мечі до боків і в двері. Князь ішов без думки з ними. Не йшов, а волік за собою ноги. І говорив сам до себе:

. . . І як се можливе?! . . . В ночі обійшов він нас . . . від Холоєва, миж вчора туди йшли і не бачили його . . . і сліду його не було . . . і як се можливе?! — Його лице, ще перед хвилею погідне та веселе, набреніло, почервоніло й змінилося не до пізнання. Його ноги дріжали і гнулися під ним, в очах йому темніло, а в голову як колиб дістав тяжкою довбнею, що його не вбила, а задурила тільки. На коня його вже висадили.

Та що тільки вони виїхали від посадника, виїхали на базар і стали зближатися до володимирівських воріт, як дорогою, що вела від воріт у город, вже не можна переїхати. Попри князя і його дружину втікали ті, що так охотно вибралися по сіль . . . Візники затинали що сили коні, щоб тільки втекти. Попри вози ішли, то бігли, піші з міхами . . . Шапки закинули високо на голови, рукавами обтирали піт з чола і голосно проклинали свою долю. Між ними товпилися і комонники, обозні, піші — всі вимішані разом, в одну дику, гамірливу масу, в безладі випереджував один другого і голосно проклинав один одного. Князь станув у стремена і кричав, сам не тямлючи себе:

— Що сталося, що сталося?!

Лазар виняв меч, станув по середині шляху і ревів на весь голос:

— Завертай, завертай!

Але його вже ніхто не слухав. Від воріт плила остра струя, як скаламучений гірський потік, і несла на собі людей, і коней без їздців, і їздців без коней, і вози і знов, в гурму збиті, тіла втікачів. Понад сею всею товпою уносився крик, прокльони і дикі голоси.

Туряк ломив руки і стогнав в одно:

— І се наше військо?! Все було би вдалося знаменито, щоб тільки були поставили сторожу від Холоєва! . . . Сі слова приросли потім до Туряка. Не раз потім, як Туряк нарікав, що щось йому не вдалося, йому відказували: — Чомуж ти не поставив сторожів від Холоєва? . . .

Князь кричав диким голосом:

— Що сталося? Кажіть, бо я нічого не розумію!

До князя прибіг якийсь старшина, голіголовий, без шолому і щита. Говорив, усміхаючися:

— Ми ще спали, а він вже напав на нас. Мої воїни розбіглися, я один боровся до останньої каплини крови . . . (нігде не був ранений . . .) Потім відступив і я, — і побіг утішений далі.

Другий каже:

— Мечами були ми обернені до Буська, а обозами до Володимира, раннім ранком напав на нас нечайно, ми були без вождів, усіж були в Буську. Кульмій видав наказ, щоб скоро дати обози під Буськ, а комонників і піших проти ворога, але на се не було вже часу. Ворог ударив так скоро та нечайно та з такою силою, що ми не могли на-

віть станути в ряди проти нього. Тепер він вимішав всі наші ряди й жене перед собою.

— Але де були сторожі, де були сторожі? — питав в одно Туряк. — Сторожі від Холоєва? . . .

Лазар бачив, що князь стратив голову і вже не входив в рахубу. Туряк — се бачив Лазар аж в тій хвилі — мав задній розум. Не ділав нічого, щоб зарадити біді, ні не думав про те, а в одно розсліджував, чому то не виставлено сторожів від Холоєва? Та рівночасно з тим бачить Лазар, що справа іще не пропала. В Буську за водою можна ще довго боронитися. Значить: ще треба було рятувати, що ще можна врятувати. І він вмішався між воїнів і кричав:

— На базар, там по сотням ставайте в ряди.

Ті що втікали в город, кричали перед воротами:

— Скоріще, скоріще!

— На базар! Де воротарі, щоб в час замкнули ворота?! А то Володар вбіжить ще отвореними воротами в город!

Йому відповіли:

— Володар, Володар! — і далі втікали.

Блідий князь глядів хвильку на розбиту хвилю; по хвилі почув, як »щось« сіло за ним на коні і дмухнуло на нього холодним — зимним духом. За плечами князя потягло морозом, волосся піднялося в гору, серце забилося болюче, ледом відморозило ноги, а »щось« кричало йому над ухом: »утікай!« »Щось« крикнуло і всею силою турнуло його вперід. Мовчки завернув князь коня, а

там як не затне його острогами, як не смагне його нагаєм і враз зі всіми в ростіч! Куди втікав? — і сам не знає сего, його огортала загальна паніка, пірвала й понесла зі собою.

Куди?

Нікуди! Буськ був, як більшість волинських городів, довкруги облитий ріками, ставами й багнами. Лежав на лиману, який творила Полтва, впадаючи до Бута. Двоє воріт всього вело в город: володимирські й теребовельські. Володимирські занимав Володар, оставалися ще теребовельські . . .

Князя огорнув страх, безграничний страх. Князь дрожав увесь, як би в пропасниці, його лице мінилося, раз було бліде, як полотно, то знов, як рожа, червоніло. Все валилося! Князь мав те вражіння, що він гине. За хвилю — дві його не стане . . . Отже треба було »щось зробити«, щоб він не згинув — та що саме? — він не знав і вже давно стратив супокій, щоб міг думати про се. За думку огортала його безмежна лють на тих усіх, через яких то все сталося. Завзялися на нього, завзялися і — допяли свого!. Йому темніло в очах, бо чув, що зближається його конець. Князь втікав до воріт і знов на базар і знов до воріт. По дорозі здибав Лазаря і кричав:

— Лазаре, рятуй, рятуй, роби що, роби! . . .

— Щож мені робити, княже? Хочу зібрати війська, щоб боронити город, та військо розбите, ледви чи дасть зібратися.

— Роби, що хочеш, роби що-будь, щоб

тільки я вийшов із тої біди, знаєш: в мене жінка, діти . . .

І далі гнав. І до других так припадав і благав, щоб робили що-небудь, щоб тільки він вийшов ціло із тої біди . . . мав жеж жінку, діти . . .

Ковч зібрав на прихапці своїх комонників, а Кульмій своїх піших і стримують ворога. Але Володареві сили перемагали. Вони нечайно заскочили Давидове військо, між якими було багато таких, що й не думали воювати, а йшли по добичу, на яку їх кликав Туряк. Отсі сотні перші розприслися попереду крику і зойків і стали утікати, куди хто міг. На шляху до Буська стовпилися в короткім часі вози, кінні, піші й одні спихали других із дороги і кричали, як би при пожежі. Ті перші прибули до города і тут викликували страх, трівогу і ще більшу сумішку. Ті, що не могли добитися до Буська, втікали в ліси і тут губилися. Сей страх, трівога і крик, як яка заразлива хороба уділялася жовнірам Ковча й Кульмія. Володареві захопили табори, що стояли в Яблонівці, і пару сот жовнірів, що не здужали втекти, взяли в полон і напирали далі. Ковч післав по князя, а тим часом відступав. З початку поволі, а потім той відступ перемінився в панічну втечу: покотилися і поплили, як вода з гори.

— Скорше, скорше! — кричали їздці до тих, що були перед ними. — Скорше!

Їздці попали на піших, ті знов на тих, що вибралися по сіль, повстав такий крик та зойкіт, що не суди, Боже. Одні стру-

чують других зі шляху. Коло городових воріт повстав судний день. На зводжених мостах товпилися їздці, що хотіли перегнати піших. Крім війська втікали в город і підгородяне, вели зі собою худобу, на возах везли своє добро. З високих воріт кричав грубим голосом воротар:

— Скорше, а то попадеш чортові в зуби!

В його голосі був страх і трівога. Як в тім на зводжених мостах зломилося комусь коло. Воротар кричав:

— Зіпхайте віз із моста! В воду, в воду! — а то пропадуть через тебе всі.

— — — — — — — — —

— Здоров, брате! Втік?

— Втік!

— А ще хто з наших втік?

— Іван, Максим та Грицько. І наш пан соцький утікав разом з нами, та дігнали його комонники і мечем дали йому по шиї. І наш пан соцький загубив свою голову. Ми кричимо: »пане соцький, пане соцький, підійми голову, ми тут«, та він вже не чув . . .

— Той грубий?

— Той грубий!

— І не послухав вас?

— Послухав, схилився по свою голову, та вже чомусь не встав, хоч ми кликали його дуже щиро . . .

Лазар почав збірати ряди до рядів, але ті розбігалися дуже скоро, старшини, яких понастановляв Туряк, пропали, як би під землю. Воїни були без мечів, шабель та щитів, кінні без коней . . . Одні тішилися, як малі діти, що вийшли живі з такого нещастя, ин-

ші радувалися, що вони вже тут, в безпеч нім Буську, тут їм вже ніщо не грозить . . . Інші викрикували:

— Хто сміє нам казати, щоб ми йшли битися?! Такої умови не було! Про битву ніхто в Володимирі нам не говорив ... що то за порядки?!

На базар виїздив якийсь соцький на коні і кричав:

— І під теребовельськими воротами є вже Володар!

Князь сидів вже давно в дворі посадника. Тут був Туряк, Василь та другі. Сварилися, один одному закидав змову з ворогами, зраду, дурноту . . . Між них приходив тепер князь . . . Увійшов, споглянув по них мутними очами і усів при столі, на якім лежали поперевертані, череваті чаші і розлите вино. Усів всім тягаром свойого тіла. А по хвилі як не стане кричати:

— Розбираєте, хто з вас винен? Ви всі змовилися проти мене, ви всі зрадники, запроданці, намовили мене в похід на Теребовлю і дали знати про все в Перемишль, в Теребовлю! Віддали мене в руки розбишаків, горлорізів з Перемишля! І тепер я невинний гину через вас! То все так виходить чесний чоловік, коли послухає . . .

— — — — — — — — —

Володар обступив Давида в Буську, та не розбивав його до краю. Ще того самого дня з'явилися в Буську в князя Давида посли перемиського князя. На їх чолі стояв старенький Порей. Давида застали вони в

домі посадника. Старий Порей підійшов до стрівоженого князя і, усміхаючися, питав:

— А що тепер буде?

Князь мовчав.

— Кажи, княже, що тепер буде? — і дрочився з ним, як кіт дрочиться з мишкою, яку вже має в своїй лапі. — Кажи, княже, що тепер буде?

Князь мовчав.

— Наш князь, Василько, жив усе з тобою в згоді, — продовжає Порей, — навіть за дуже велика була отся згода! Я сам намовляв нераз князя Василька, щоб ще перед походом на Ляхів пішов на тебе, княже, і змив тебе з лиця землі. Та чи то дорожив він твоєю приязню, чи спільною пережитою молодістю — досить що не пішов на тебе. Отже ти, княже, перший зірвав ту приязнь і давню добру злагоду, ти зловив його, ти осліпив його і тепер ти, княже, тримаєш його в своїй неволі. Ти і в Польщу хотів його продати, а сам ішов тепер заняти його землі! Ти, княже, перший кинув рукавицю, а ми її й підняли! І ось ми тут! Розбили ми твої війська і тебе зловили в сіти. Правда: ми знаємо, княже, що ти гнівний за се на нас, але ти перший зачав із нами бій і від тебе ми навчилися тої воєнної нечемности і недискреції . . .

Князь став викручуватися, зігнувся в дві погибелі і каже солоденько:

— Хто се казав вам, браття, що се я йшов на вашу Теребовлю? Борони мене, Господи, від того! Се ті злодії Бущани вже третій рік не платять мені податей та не роблять

роковини; я упоминався в них і упоминався, аж стратив терпець і ось тепер ішов на них, щоб їх покарати . . .

Старий Порей розсміявся з досади, а Степан Перебийніс, що був разом з ним, каже:

— О, се Бущани завинили! . . . ми й не знали того! . . . О, се правдиві злодії! Через Бущан ми й зловили тебе, княже, і поправді ти можеш бути на них лютий! . . .

— Та помимо всього не гнівайся на нас, княже, що ми тобі перебили! — глузує Порей — та скінчи скоро з нами, тоді дальше каратимеш Бущан . . .

— Ви в справі Василька? Ви певно думаєте, що се я причиною його нещастя? . . . Се не я . . . — се все Святополк! . . . Я був у Київі, там зловив мене Святополк і змусив, до всього, а я мусів його слухати, бо йду йому під руку . . . Колиб я був не послухав, був би Святополк то само зробив зі мною, я мусів блюсти своєї голови і сповнити його волю. Я тут не винен ні на макове зерно! . . .

— Святополк відрікся тебе, княже, в Київі, тепер ти відрікаєшся його. Все коротка приязнь збудована на ненависти до третього. А впрочім? — що се нас обходить? Ми зловили тебе, княже, і тепер з тобою говоримо. Нас прислав наш господин і переказує тобі отсе слово: колиб я, — каже, — хотів взоруватися на твоїх ділах, Давиде, я зловив би тебе, брате, і зробив би тобі те само, що ти мойому братові. Та я ні кровопієць, ні різоїмець, як ти, Давиде. Віддай мені мого брата, нещасного Василька, тоді випущу тебе з Буська. А не даси добровільно,

то я сам возьму його з Володимира. Вибірай!

— Алеж добре, добре! — гнувся вдвоє Давид. — Віддати Василька?! Алеж добре, добре . . .

— Колиж дістанемо його?

— Алеж добре, добре! — повторяє в одно Давид Ігоревич. — Та знаєте самі, що я сам не можу нічого, а мушу порадитися зі своєю дружиною . . . Я сам нічого, то все вони . . . вони! . . .

— Радься, княже! Та не довго, а то ми самі йдемо в Володимир!

— Я вже йду, йду! — ніби спішився, князь. Та йому аж в очах темніло на саму думку, що він мусить пустити на волю Василька, якому він забрав ясний світ. І князь зволікав, що тільки міг, хотів якою-будь силою стримати той час, що ще ділив його від тої страшної хвилі, а який гнав шаленою скорістю і ніс зі собою Давидові погубу. Сліпець стане без сумніву із ним до боротьби! . . .

Князь вийшов, але ще не кидає він думки, що ще може таки він перебється з Буська до Володимира ... Але його дружина вже не бачить виходу. Яка думка присвічуватиме воїнам в дальшому бою?! Володар жадає видачі осліпленого брата і кожний безсторонній признає за ним право. Здоровий брат упоминається за осліпленим, сей випадок, як примір ставитимуть на Руси і скрізь, де живе ще приязнь та любов. А ми мали би не видати і стягнули на себе гнів не тільки Володаря, але й всіх? Чиж мали

І князь вернув до послів годитися на видачу Василька . . .

— — — — — — — — — —

— Іще нині вишлю людей в Володимир, щоб привезли вашого князя, та ви просіть свойого князя, щоб за той час не облягав мене, заки не поверне Василько, а потім щоб пустив мене живим з Буська . . . Бо я не винен тут нічого, нічого, нічого . . . се все завинили ті мудреці, ті філософи, що втрутили мене в біду! — Знизив голос, підступив до Порея і ласився: Таж ти знаєш, що я жив все в мирі і згоді з Володарем і Васильком . . . я жив в згоді і все хотів жити, скажіть се йому, а се Святополк . . . Василька віддаю Володареві дуже радо . . . — а тільки хай випустить мене . . .

Посли вертали, а князь замкнувся зі сивим посадником Буська, оба пили, пили і нарікали на біду та на хитрих ворогів . . .

Між Володарем і Давидом ставав мир: Давид Ігоревич висилав до Володимира своїх людей по Василька, а Володар висилав своїх. Ті мали привезти сліпця і віддати братові й родині. До того часу сидів Давид замкнений в Буську. Зітхав і молився . . . Щоб так сліпець не доїхав до своїх, щоб так де по дорозі згинув, щоб так напали на нього які вбійці і згладили його зі світа, або щоб він сам мав такий розум і наложив на себе руку, або що-будь щоб сталося, щоб тільки: сліпець не приїхав . . .

— Який то я дурний, дурний! — дорікав собі князь Давид. — В Київі просив мене Василько і благав, щоб я забрав йому все жит-

тя, благав мене і просив . . . За одним замахом було би все покінчилося, а я дурний, дурний! Тепер уже все пропало, пропало . . . В Київі грозив мені Василько, що колись він ще зі мною мечем стане говорити, а я — дурний, дурний! — тоді не вірив і ось тепер маєш Давиде празник!

І Давидові вже привиджувалося, що сліпий князь вернув до своїх і стоїть перед ними . . . Стоїть як витесаний з каміння, студене лице, без усміху і без виразу, уста мовчать. Мовчать і пригоєні очні ями. Мовчать. Але та мовчанка і те його ледяне-студене лице і ті його погаслі очні рани голосніще громів кликатимуть усіх на пімсту. Стоїть, як витесаний з каміння, і мовчить. Але та його зловіща мовчанка сіє бурю, запалює в сотках сердець пожежу і жажду крови? Мовчить сліпець — але довгі ряди Теребовельців і Перемишляків розуміють його мовчанкою придушений біль і на його мовчанку відповідять диким криком жадним пожежі і гарячої крови. Їх крик буде одно слово: На Давида!

Отсе його чекає — се знає він вже добре! — і Давид Ігоревич вже нині мліє зі страху.

— Втікти! Втікти! — хоч би на край світа, щоб втікти тільки!

. . . Сліпий Василько стояв в його уяві вже на чолі своїх військ і йшов вже на нього . . . А там знов Святополк, що вже давно його зрадив! . . . А там знов зрадник Лазар . . . і підступний Туряк, що пропав у грізній хвилі, як би під землю . . . і вся його дружина! . . .

. . . Се все так виходить порядний, чесний чоловік, коли послухає злочинців! . . . Війною, чи то боєм, були би мене не взяли, тому підсунули мені Василька. А я добродушний, в кожнім звик бачити одно добро . . . — як все нарікає Давид, нещасливий Давид Ігоревич . . .

. . . Сліпий Василько вертав до своїх, се було найстрашніще, що тільки могло статися. Все валилося на бідного Давида . . . Пропадав весь труд і вся праця, всі задуми і мрії про могутність. Перше боявся Давид видючого Василька — тепер невидючий наводив ще більшого страху, невидючий, роздражнений тур. Чи могло що гіршого стрінути Давида?! . . .

— Ох Боже і ти Пречиста Мати . . . Се все так виходить порядний, чесний чоловік . . .

VIII.

И состоупишася полци.

XIV.

Поворот.

Вертався до своїх.

Ще ніколи не почував тягару темної ночи, як тепер. Вертався вільний, щоб стати на чолі військ, повести їх у бій і ті думи та задуми, що снив про них, здійснити. Шоломом пити воду зі синього Дону, високий вал просипати між Русю і Польщею. Вертав ніби-то вільний до своїх, щоб знов правити ними і бути братові правою рукою. Вертався і знав, що знов чекають на нього війни і бої в обороні Теребовлі і Перемишля. Ой, так, так! Ще много трудів і праці й нескінчених діл перед ним, а він на те все ніс перед собою темну ніч.

Він добре розумів те все, добре з'ясовував собі те все. Іще як довго був в неволі, ті всі задуми спочивали — мовляв — він в неволі і не в силі їх сповнити. Нині витягнув його брат на волю і ті всі діла, одні щойно задумані, другі розпочаті, спадали на його рамена тяжким тягарем, а він се добре чув, що їх — він їх не внесе. Правда, чернець весь час успокоював його, його ум приводив до рівноваги, читаючи святе писаніе, правда, що і він сам потішав себе, що щойно, як зістав сліпцем, побачив дійсну вартість світа

і життя — та се все прискало на волі, вся сила чернечих слів і переконувань і його власних думок тепер кудись безслідно щезала. Ставав на волю і перед ним всі його задумані й нескінчені діла.

Ось ми твої діти! Докінчи ти нас, введи в життя! Ми ждемо, ждемо!

. . . Вертався між своїх. Між своїх — та кудою тепер? Отсе другий раз в житті ставав над пропастю, над якою вривався його шлях. Перший по Білгороді, коли все скінчилося, а в друге тепер. Кудою тепер? Над синій Дон, ополчивши полки? Чи над Вислу кріпким муром ставити границі України від заходу? Кудою? Чи може в Теребовлю? В зімі за піччю, а літом на приспі, на теплім сонічку? З костуром? Чи може закопатися в землю і весь осталий вік умертвляти своє грішне тіло, молячися, як чернець?!

Ішла весна зі всіми принадами і принадоньками своїми. Вертався між своїми до своїх. Біля нього їхали їздці, іржали коні, на попасах розбивано намети, ночовано під голим небом, як в часі походу. Життя в часі походу так і ставало перед ним і манило. Над Дон? — та бачив сам, що се вже неможливо. Се все осталося за горою. Як і Висла! Молитися хіба, нидіти хіба із хвилі на хвилю, дожидати смерти на ложу, за піччю?!

Той Давид Ігоревич! І проти Давида все бурилося в нім. Правда, Давидові простив він, будучи в неволі — але тепер те все прискало перед дійсностю. На Давида!

Старий Порей розказував, як заскочили

Давида перед Буськом і висмівав хоробрість Давидових дружинників, що нині їхали побіля сліпця, а тому пару днів губили шаблі і мечі, втікаючи в Буськ . . . Сліпець перервав.

— Отже тепер ми йдемо походом на Давида!

— Брат заприсяг пустити його на волю, коли ти вернешся, княже . . .

— Ми й пустимо його домів, а потім в похід!

— Ти, княже, все простив Давиду Ігоревичу! — зачав чернець.

— Ніколи черче, любий друже, моя душа йому не простила! Тим більше нині ні! Давид забрав мені все! Моє життя, мої задуми, мою волю і мій ясний світ. А ще в Польщу хотів він мене продати! І ще хотів заняти мою Теребовлю, щоб мою дружину і моїх дітей взяти в полон. І за те все я маю йому простити і ще може молитися за нього?

О, ні! Я ще почуваю силу в своїй груді! Іще жиє моя хоробра Теребовля, що ось мене відбила, іще здоров і мій любий брат, що чуйне має ухо і острий меч! І я ось на волі, вже сам в силі розплатитися з Давидом! Отсе й кажу тобі, черче, що я не то не прощаю Давидові, а що більш: ненавиджу того, що кинув ніж в мої очі. Ненавиджу гірше пса, його самого і всі його вчинки, почавши від хвилі, як молоді були ми в неволі, а скінчивши на нинішнім, що бажав заняти мою Теребовлю, бо що йому не вдалося, не зменша його вини. Ненавидів я його вже тоді, як бачив ясний світ, тим паче тепер ненавиджу!

Він ставав все в моїм життю мені на заваді. Якась лиха доля сплела моє життя з Давидом Ігоревичем і якийсь прокліп за гріхи батьків. Ми разом здобували стіл із рук Ярополка, колиж упав Ярополк з руки Нерядця, Давид, що був при тім, використав Ярополкову смерть проти нас. Потім ми стали сусідами і знов лихий прокліп лучив в одно противні життя наші. Я воював — Давид тимчасом гинув зі страху, що мої війська проти нього! Я просив його »ти, брате, пий та веселися, меніж відступи свою дружину«. — Він ніж відступив мені! Потім прийшов з'їзд в Любечі. Я приїхав певний своїх задумів та гордий на свою силу, а той диким звірем кинувся на мене. Я рвався до високих діл, а брудне життя лучило все мене з Давидом. Нині кажеш ти: прости! а в моїй душі один голосний крик: зірви! Увільнися вже раз від Давида! Розірви те, що життя злучило, і раз, вже раз покінчи з Давидом! Колись я мрів, що здобуду велику державу, або поляжу головою, нині в моїй душі одно бажання — пімститися.

— Христос протерпів більше і простив, — зачав чернець.

Сліпець мовчав.

— Побачимо, княже, подумаємо про те, — каже по хвилі мовчанки старий Порей. — Позволь, княже, що поможу тобі злізти з воза.

. . . Отсе: »Позволь, що тобі поможу«. Вони вважають його калікою, немічним. Між ним, сліпцем, і ними, видючими, ставала якась пропасть. Він каліка, він помер вже

для світа — думають вони всі. Та ні, він ще жиє! Він ще докаже їм отсе своїм ділом!

Ми йдем на Давида!

— — — — — — — — —

. . . Весна. Рання, свіжа, прекрасна весна злинула на божий світ. Одні представляли собі її малою птичкою, що перелітала край і своїм щебетом будила инші птиці й квіти, й дерева, й потоки. Инші уявляли собі, що се молоде, свіже сонце залюбилося в землі. Огрівало її й голубило. А вона заквітчувалася, прибіралася до нього. Ще инші бачили як рано до зорі, коли ще імла покривала землю, молода дівчина заквітчана вінцями з барвінку і зеленої рути, обвішана ріжнобарвними стяжками, сама здорова та, як рожа, червона на виді ступала нивами, співаючи пісні. Під її стопами зеленилася трава і білим цвітом розцвіталися сніжки і синім звіночки і жовтим яскир. За нею летіли стада птиць, жайворонки, солов'ї і на дубі кувала зозуля.

Сліпець не бачив ні тайної маленької птиці, ні веселої, молодої залюбленої землі, ні її судженого: молодого, дужого Дажбога. Та всім своїм тілом ловив весняне лагідне соняшне проміння, ушами хватав спів жайворонка і ляскіт соловейка, розширеними ніздрями запах бруньок, свіжої трави і квітів, схвильованою груддю вдихав лагідне весняне повітря, повне свіжости, вогкости і запахів. І всім своїм тілом, всею своєю душею він відчував її й тішився.

Тішився . . .

Він жив у сьогорічній весні, вдихав у

свою розширену грудь легке повітря сьогорічньої весни, та в своїй уяві він бачив попередні весни, в яких жив, жив, коли був іще видючий . . .

Вдихав повітря нинішне, слухав співу соловейка і перед його уявою стає весна попереднього року. Самі спомини лляться в серце і кровавлять, кровавлять.

Тому рік! . . .

. . . Думає з дружиною думу. Вільний, видючий, дужий. Повен запалу й віри в свої сили. — »Здобуду славу або ляжу головою!«

Довгими рядами комонники на жвавих конях . . . Горді, непобідні . . . Як ті комонники та наїжили свої копія та стали їхати під гору рівними рядами — дивишся і думаєш, що се страшний змій наїжився і повзе в свою печеру, в теремі королівни. Дуднить земля під їх копитами. Від вітру маються знамена. А серце ниє, ниє . . .

За кінними піші. Його піші! На голо вах лискучі шоломи, на груді крицеві панцирі, на плечах лук, при боці меч . . .

В селі вибігають люде з хати, розпитують, тішаться, що бачуть своїх. За селом зелені ниви. Колоситься збіжжя, горить червоний мак . . .

А він на чолі . . .

Під вечір стримали обози, розпалюють огні. Несеться пісня.

І линуть спомини за споминами. Бо вже давно перестав жити сліпець сучасністю — теперішністю. Линуть спомини за споминами, як хвилі води за хвилями в широкім, розбурханім морі.

Перед роком виправлявся він на лядську землю і думав її звоювати. Її звоювати, а потім на Половців. Шоломом пити воду зі синього Дону. Нині було ясно: не на Ляхів та Половців найблищий його похід, а на чорного крука, що кинув ніж в його око. На Давида Ігоревича! — що своєю захланністю і завистю розбив його великий задум, зробив його рабом темного Дива. Ляхи й Половці нападали на Україну, нищили, палили і пустошили її добро, а той палив її душу. В самій середині її розкладав, її й палив. І тим заподіював сто разів гірше лихо, як Половці і Ляхи.

Давид знищив йому все його життя. З князя-войовника зіпхав його між калік. Ось нині вертався між своїми до своїх і чув — на кожнім кроці чув, як його приятелі й друзі вважали його калікою . . . Годували як малу дитину й одягали . . . І »Руська Правда« говорила, що здитинілий старець, жінка, каліка і сліпець самі не можуть доходити своїх прав. Колиб він був осліп малою дитиною, його були би покинули . . . Але що він був їх князем, вони числяться іще з ним, терплять іще його хоч однаково . . . Та він не каліка, він жиє іще! Бо як довго в серці жива думка, як довго бажання і стремління ворушать людську грудь, а сильна воля є паном усіх думок та чинів, так довго ще жиє чоловік! І він жиє! І він сповнить і введе в діло давні задуми і сни. Не бачить кидати копієм та цілять луком. Не копіє і лук ведуть та виграють битву, а запал і віра й розум! Він вірить у побіду

Дажбогових **внуків**, стане на чолі і своїм розумом і запалом їх вестиме до бою і побід!

А перший його похід на чорного крука . . .

— — — — — — — — —

— Васильку, мій Василечку. Деж є твої ясні очі?! Видючий поїхав ти на мир, вертаєшся сліпеньким калікою! — плакала княгиня.

Слова жінки-княгині вбивалися острим ножем в його грудь. Успокоював княгиню, що тут не сталося нічого і думав в глибині душі:

— На Давида!

Сини стояли біля нього. Мовчали. Діти. Та він чув їх дивні погляди на собі і відчував, що вони бояться приступити до нього і заговорити, защебетати як щебетали до його очей. Сліпець приголубив їх до серця, мовчали однаково. Закусив уста й подумав:

— На Давида!

Обіймив брата й дякував йому, що увільнив його з Давидових рук і простягнув руку і водив по лиці любого брата. Діткнувся до його чола, очей, виду. І на лиці брата, того воїна, що не був ніколи вражливий на рани і кров, почув під пальцями гарячу слезу. Закусив уста.

— На Давида!

— Брате, — каже сліпець по хвилі. — Ти думаєш, що зі мною щось сталося?! Зі мною зайшли якісь великі зміни?! Помиляєшся! Як я жив, так жию і далі! Задуми та мрії, що ворушили мою грудь, жиють в моїй груди далі! І я не кинув іще думки

підбити під ноги Ляхів та Половців. Ні! Ні! Я піду ще в похід літом і зимою. А тільки тепер, найперше, підем на Давида.

— Так! Так! На Давида! — підхопила княгиня. — Васильку, я все відтягала тебе від боротьби й війни, та нині я перша йду з тобою! Ходім на Давида!

— Батеньку, дорогий батеньку. І ми з тобою! — просив старший Іван. — Ми підемо з тобою, щоб пімстити твій біль і твою обиду.

— Підемо, підемо! За твою обиду! — просив і Юрій.

І оба зловили батька за руки і цілують. Він вперше почув їх слово. Схилився і цілував їх в голови.

— Ми добре вже вміємо стріляти. Ми самі стрілятимемо в них, за твою честь і твою обиду!

— Ідемо! На коні!

Його одягають, при боці меч, на рамени скорострільний лук. Похилий, як старець, а серце бється, бється.

. . . Темна ніч, темна та жива, розхвильована, клекотить, як море ніколи невмовкаєме, дрожить тисячкою сердець його дружини та жовнірів, що з ним разом жили, стільки походів разом відбували, стільки разів їм смерть зазирала в вічі. Ті хвилі на все злучили їх разом. А тепер — се чує він — вони всі ось тут перед ним, вдивилися в нього, ждали побачити колишнього князя . . . Він чує їх затрівожені удари сердець, на собі їх повний непевности про завтрішний день погляд очей. Вони думають . . .

Та ні, помиляються! Він не каліка, він ще в силі станути на їх чолі і повести їх у бій! І він їх поведе!

В тім глум і сміх. І сліпцеві вчувається, що́ зближається до нього хвиля, що з тисячки грудей його жовнірів та дружини вибухне сміх та глум. Бо й як?! Він сліпець — на чолі військ?! Його, що колись водив їх у бій, ведуть тепер його сини, бо він не бачить навіть своєї руки, не то ворога в зеленому полю.

Мовчанка . . . Глуха мовчанка й тиша плюснула своїми хвилями над збором, як по лаві піску. Сліпець затрівожився. Що далі?! Між ним а ними розтворила темна пропасть свої челюсти, він сліпець — вони всі видючі, він у всім зданий на їх ласку, вони — милосердно, добродушно, як до немічної дитини, відносяться до нього, а він хоче перейти ту пропасть і стати на їх чолі?! Мовчали хвилю, дві, і вже темна ніч стала читати на нього своїми тайнами. Як знов заклекотало чорне, невидюще море. Тисячки грудей застогнали з болю і образи. І він відчув, що він і вони — одно, як були давно в часі битв, коли приходилося класти голови і в часі мира, як добичу ділили. Застогнали тисячки грудей і від тих, яких не бачив, понеслося бурею:

— Ми всі за тобою! Твоя образа і твій біль — образа наша і наш біль, ти наш, любий княже!

— Спасибіг, — шепче сліпець. — Спасибіг і я за вас зложу свою голову! — Ви йдете в бій не ізза мене, ні за мої очі, а за

високу правду, за мир в Любечі веду я вас! Ми, всі князі, на хресті клялися боронити рідню землю перед ворогом, а той, окаянний, в трівожний час зломив присягу на хресті і ніж кинув в мої очі. Я зібрав уже був кріпку силу, щоб піти в бій з чужинцем і перед ним захистити рідну землю, а він — чиж тільки мене одного він побив?! Правда, ясного сонечка не бачу я, сліпець, та ви його бачите. За те розкриті мені тайни думки, яких ви не бачите — розкриті як перед вами є зелені ниви. Незміриме і незбагнуте нині мені блище, як вам світ, що ви його бачите. Ходіть! Потягнемо мужеськи й будемо карою за зломану присягу. За мною, за високу правду, за мир в Любечі!

— Ми всі за тобою! За тебе зложим голови! На Давида!

. . . Перед ним давні виправи і давні ряди військ. Він ось тут між ними, а думкою в давнім своїм війську, з колишніх виправ та походів осталися колись бачені образи, тепер будяться в душі і він бачить те військо, що перед ним . . . Грають труби, що підбурюють кров і завзивають у бій, щоб здобути собі честь, а князеві славу і радше зложити буйну голову, як знести наругу і стерпіти обиду. Грають сурми, іржуть коні, знамена говорять і серце ниє . . . Кільки виправ відбув уже в своїм життю! І в серцю чує він жар давніх виправ та огонь перебутих битв, коли з піднесеним мечем кидався в вир боєвих хвиль на ворога. Родиться давнє зі всею силою та всіми чарами, а серце ниє, жаль стискає горло. Находять хвилі,

що сліпий князь закусує уста, щоб не вибухнути гірким риданням і стогоном, як там у Білгороді . . . Ні, ні! Я жию!

— Брате, цікавий ти знати мою думку про Давида. Не один день і ніч не одну передумав я про те. Гляди: тут чужинець-дикун іде нападом на нас, палить і нищить, вбива людей і бере в полон, а тут знов замісць сили, одности і відпорности, сварні об клаптик землі і марну честь. Володимир Мономах задумав, заки побємо чужинців, що ідуть навалою на нас, в нутрі відродити нас миром і присягою. Инакша думка Святополка, той тужить, щоб найперше в одній руці зібрати коли вже не всі, то як найбільше руських земель, тоді й чужинець не поважиться йти на нас. Скажи, мій брате, котра думка ліпша?

— Я йшов дорогою Мономаха, — продовжає по хвилі сліпець. — Я мрів про те щоб побити Польщу, а потім Половців, братам присягнув я мир в Любечі, та он бачиш, до чого я дійшов! А то найперше треба було то зробити, що в Київі мені закидав Давид. Найперше заняти Давидові землі. Випливалоб з того, що ліпша думка Святополка. Мир та присягу на хресті оставмо черцям, мечем заводім лад. Хто слабкий, най гине, сильний вибється на верх! Я буяв думкою, здобуваючи далекі світи, а пожалів Давида! Один меч здобуває правду!

— Та вищий задум Мономаха, — каже знов сліпець. — Заки зачнеш заводити лад і другого побивати, найперше сам в своїй душі заведи лад і побий себе. Найперше

сам в своїй душі відродися, побий найперше сам у собі що гидке і підле, захланне й зависне, що стремить до гніву і злости на рідного брата. А зробиш се, — тоді щойно йди походом на брата, як що він ворогом добра. І так ми присягали: аще хто на кого буде, на того чесний хрест і ми всі.

— Високий задум, у иншого народа і в нас може в инший час в одно злучив би всіх синів рідної землі і дав би силу і відпорність проти ворога.

— Аще хто на кого буде, на того чесний хрест і ми всі! — повторив сліпець по хвилі. — Зле зілля висмикується з корінням з города, щоб не затінювало добре, тому хоч сяк, а хоч так — найперше ми йдем на Давида. Проженемо його, тоді Святополкові станемо сусідами, та гадаю, що аж наші землі з Мономаховими сусідуватимуть — тоді ми і з Мономахом заведемо мир, що він про нього снив у Любечі. Та покищо ми під Буськом, той город бачив я колись і пригадую собі як у сні. Тепер говори ти, що бачиш, я про облогу думатиму думу.

XV.

Під Всеволожем.

Їде на коні на чолі військ. Студене каміннє лице, нині пробігають по ньому проблиски втіхи й запалу. Брови й довгі вії моргають.

Від Буська йдуть на північ. Першим городом, який стрінули по дорозі з Буська в Володимир, був Всеволож, що лежав над Бу-

гом. Зажурився Всеволож, що йде сліпець на нього. В тім городі було много княжих хуторів, повних збіжжя і рогатого скоту, много княжих пасік та складів, повних кругів воску, і льохів, заставлених боклагами меду. І княжого люду тут повно, є кого різати й рубати, бо всі за одного, а один за всіх. В городі остався Лазар. І Туряка хотів оставити князь Давид Ігоревич, утікаючи; однак Туряк відказався. Він думав виплисти з князем і стати воєводою Теребовлі, але коли Давид провалився біля Буська, якби відняло Турякові, так нагло остиг його запал і любов до князя . . .

— Я не військовий, княже, — відказує князеві, — і не розуміюся на воєннім ділі. Розуміється Лазар, він усіх нас вибавить . . .

А нишком каже:

— Він думає, що я його слуга . . . Що він буде мною сюди та туди! Ого, вже минулося.

За те Лазар взявся охоче до роботи. Був певний, що знов настав його час. Прикрий час, коли вся будівля зачинала валитися, але Лазар не тратив ще надії. Стратив її вже князь і Туряк та инші, тим більша буде його заслуга, коли стримає сліпця і вирятує князя свого з біди.

Всеволож лежав в коліні Буга. В сім місці надпливав Буг від півдня, натрафляв на високий лугами зарослий беріг і звертав на схід. Але високі береги від сходу не пускали його плисти прямо і він околював півколом город і знов звертав свій біг на північ. Повільно й лагідно пливе тут Буг. Ши-

роко розілляв свої повільні води і не спішно йому до моря. Його береги заросли високою тростю, що в літі зелена пишається своїм довгим острим листом, під осінь прикрашується легкими китицями, в зімі жовкне та весь час стоїть на сторожі, шепоче з вітром і боронить оленя та дикого кабана, що прийде до водопою та, заскочений ловцями-стрільцями скривається в трості. Боронить і плоскуру, плотицю, окуня і царя-щуку, що сполошені неводом рибака в ній шукають захисту. Висока, неприступна трость дає прибіжище і дикій качці, що в ній звила собі гніздо, і ріжнородному птаству і всім водяникам і довговолосим русалкам з блідо-зеленавим лицем, що ніччю виплівають з трости і гріються до місяця. Середина ріки заросла в своїм споді водяною кропивою і дрібонькою різухою, що як тернові дроти захистили і укріпили воду. Хто смертний важиться у воду, його ловлять, обвиваються довкруги нагих членів, жалять та печуть. Верхом води розложили по гладкім плесі водні рожі своє лискучо-зелене широке листя і свої великі сніжно білі цвіти і мріють колихані тихою хвилею тихонько свої тихі мрії. В день до ясного сонця, до місяця в ночі. Беріг ріки від города заростий зеленим шуваром і високою тростю, очеретом, ковилю і тирсою, що все шепчуть з вітром. Високі береги, а де ті знижилися, висипано вали, на валах стіни з грубих бервен і що кілька сот кроків ще вищі заборола.

Так був укріплений город з трьох боків, від півдня, сходу і півночи. Від заходу роз-

лялися широкі стави, зарослі на всю свою ширінь шуварами і тростю. Рибак ніколи не ступав у них, бо раз не міг ніколи між шуваром і тростю розтягнути невід, а що важніще, ступив він тільки в воду, а мягке болотнисте дно подавалося під його ногами, бурилося і клекотіло сотками вонючих, повітряних баньок і тягнуло його у безвісти, без дна.

І горе тому, хто при першім кроці не завернув. Такого одурювало багнисте повітря а Водяники або перекидалися в великі щуки і окуні і, повільно втікаючи, манили за собою, або силою тягнули за собою. Правда: на тих широких ставах, що замикали ціле коліно Буга і від сходу захищали город, тут і там росли високі вільхи та срібнолисті верби, декуди росла й зелена трава і, здавалося, були переходи. Але тими смужками зеленої позірної суші могла перейти хіба дика качка, або сполошений заяць, або часом в ночі пробігали русалки. Смертний чоловік не важився жаден, бо смуги зеленої трави зпочатку стрясалися під його ногами й дрожали, як би розстелені в повітрі з тоненького полотна, а потім нагло вривалися, затоплювали смільчака у бездни і знов вирівнювалися.

Ось так виглядав водяний замок, Всеволож, безпечний перед ворогом, як дика качка на воді. В город вели два мости на Бузі, та нині оба спалені.

Весна, вилляли води. Піднявся Буг, піднялася вода в ставах. Радується Лазар. Останки війська розбитого під Буським і вті-

качів переловлює Лазар і ставить в ряди. До війська долучує і городян і втікачів зі сіл, що з далека бачуть чорні хмари диму, і хороняться в город зі всім своїм добром. На борзі зібрані війська розставляє по високих заборолах. Тут майстри дають до метавок нові верівки, бо довго мовчали метавки. Круторогі воли звозять під заборола камінні брили, зібрані у всім городі. Колись, за Ярополка, під тими заборолами лежали цілі скирти камінних брил привезених з Галичини, але частину вистріляно, а решту розібрали люде в спокійний мирний час, коли думали, що вже не будуть більше воювати. Розібрали то до притискання квашеної капусти, то на вагу до ступ, то знов на тягарі до кросен, або неводів. Не одна каменюка надалася й на жорна. Розібрали, бо цінний і найменший камінь у городі, посеред води, багна й лісів. І все придасться в господарстві. Прийшов Лазар у Всеволож і перший його наказ, щоб знесено розібране каміння, бо ворог йде! Та ми не дамося! За нами Бог! Ось вилляв він весняні води і вже нас захистив! Але й ми самі мусимо боронитися, а до вборони потрібне нам каміння . . .

І круторогі звозять відібране каміння, грубі бервена і дошки — то все на голови ворогів, колиб ті яким дивним дивом перебилися через воду і стали зближатися до городових стін та високих заборол. Звозять пісок і чорну смолу, щоб пісок розпекти, а смолу розтопити і в разі потреби лляти на голови ворогів.

Найбільше воїнів узброює Лазар в тугі

луки. З тих луків мали вони прискати стрілами з високих заборол через Буг на ворогів. Кому не стало лука, той діставав дрібно товчене каміння і на локоть довгий шнур, що кінчився петлею. В петлю камінь, розмахай рукою ізі всеї сили — і пускай посла смерти ворогам. Инші діставали острє копіє, або таки остро затесаний сосновий кіл, щоб ним стручувати ворогів, колиб ті на драбинах вилазили вже на стіни города.

Безпечний отже Лазар.

— Нам Бог помагає! Вилляв води і нас оборонить!

Всеволожане бачили від півдня: в день чорні клуби диму, що досягали хмар; в ночі від півдня горіла половина неба.

— Сліпець! — шепчуть затрівожені.

— Горить Буськ, горять села, горять і ліси!

Перед сліпцем утікають жителі сусідних сіл Всеволожа. Одні в ліси й густі нетрі, инші збірають усе своє майно на вози і заїздять в город.

Одної ночи почули Всеволожане за Богом іржання коней, скрип возів та людські голоси. Не спали вже до рана.

— — — — — — — — —

Що тільки станули під Всеволожем, як перед сліпим князем стає високий худощавий соцький Кужіль.

— Княже, позволь моїй сотні першій піти в бій.

— Куди підеш? — питає сліпий князь.

— В моїй сотні є сорок знад Дністра, всі пливаємо, як качки. Знайду ще в инших

сотнях пливаків, а в ночі, коли город нічого не сподіватиметься — перепливемо Буг, і я запалю високі стіни города.

— Як пожежу перенесеш через воду?

— Грань перенесу, хоч би і в зубах, позволь нам тільки.

— Пробуй! А не вдасться, вертай і донеси, що бачив.

— Ще нині пущу їх до неба! — чванився Кужіль.

Цілий день не воювали, а тільки лихословили себе через широкий Буг. По стороні Теребовлі виступає сотник Кужіль та кричить своїм грубим голосом.

— Здайтеся добровільно, а то вас всіх виріжемо як баранів! Як баранів?

— Он який відважний! — кричать з другого боку. — Сховався за воду і грозить нам! Ходи сюди! Охрестимо тебе!

— Не Всеволожане, ви, а злодії! Чорні круки! Ми тому й прийшли до вас, щоб похрестити ваші кости! Та заки возьмемося до вас, ми ще по доброму, думаємо, що хоч трохи є ще в вас розуму! А то ви цапи, барани! Ну, ну ми й прийдемо в сам город.

— Відважний за водою, ходи, ходи сюди, ходи блище!

— Їй Богу, що піду!

— Прийшов зі сліпим! Го-го! Він готов ще й бабу поставити на чолі військ і під нею воювати! — кричать Всеволожане й регочуться.

Кужіль не встримав. Крикнув ще до них:

— Всезлодій! Я зараз приходжу до вас! — і біжить до своїх.

— Ми мали в ночі напасти на тих розбійників, але їм годі вже стерпіти. Ходіть тепер!

— Ходім!

Виходить сотня і де найвущий Буг, кидається нагло в воду. На плечах та головах в них щити, при боці мечі. Кинулися. Попереду сотник; довгими кріпкими руками хапає за хвилею хвилю і посувається вперід. За ним його сотня. Але з гори, з високих заборол побачили смільчаків, як ті виринули з високої трості і вже допливали до середини ріки. Заграли сурми на трівогу, заграли тятиви скоролетних луків, зажуміли стріли і засвистало дрібне каміння. Одні стріли летіли і зі сиком падали в воду, інші відбивалися з лоскотом від товстих щитів, треті вціляли в людські тіла, зойкали і багрили воду червоною кровю. Ті треті кололи смільчаків, де куди попало тільки. Ось зловило рамя хвилю, та поцілене острою стрілою скорчилося, забагрилась хвиля. Инший вже давно загубив свій щит, остра стріла вбивалася своїм вістрем в його плечі і він пливе із ньою як корабель зі щоглою. Рукою виймає воїн стрілу, як в тій хвилі великий камінь ціляє його в голову. Але більшість переплива і криється в трості по другім боці Буга. Хитається тростина; всі стріли і каміння ціляють тепер у неї.

— Вперід! — кричить сотник. Поправляють свої щити, разом вискакують з тростини і біжать під високі стіни. Одні ста-

ють в ряди і з цільних луків зістрілюють тих, що бють на них з високих заборол, инші підлазять до високих стін і кидають пожежу, роздмухують її. Та остра струя води ллється на них з гори — гасить, гасить.

— В кого є сокири? давай, рубатимемо! — кричить сотник і острe залізо стає гризти високу стіну.

Але на горі заграли труби на трівогу, з инших заборол скликують воїнів, приходить поміч. І вже не в силі малі ряди теребовельських лучників зігнати їх з гори. На теребовельських лучників сиплеться дощ острих стріл і густий град каміння і вони не в силі витримати напору. Сиплеться каміння і падають грубі бервена і цілі дошки з гори на сокирників.

— Назад! В тростину! — кричить сотник. І найперше сам відступає зі своїми сокирниками, а потім поступають в зад і лучники.

— Вже всі? — питає сотник. — Тростиною вниз, там менше людей на заборолах, повернемо всі!

Зі заборолом кричать:

— Пане сотнику. Як на імя тобі, щоб знали, як називати смільчака?

— Я буду пирувати на вашім базарі, тоді й дізнаєтесь, яке моє імя. Всезлодії!

Другого дня раннім ранком побачили Всеволожане, як Теребовельці стали звозити до південних валів довгі та предовгі сосни. Над самими берегом Буга були вже в ночі на них викопані ями і Теребовельці стали зводити довгі сосни в гору; городяне

перебивали роботу стрілами й камінням, але відділ Теребовельців боронив своїх і ті виставили ряд сосен вершками до синього неба, як росли в лісі. До них стали прибивати дошки навпоперек, будуючи тим способом високу стіну. Стрівожені городяне заходили в голову, яке є призначення тих стін, одні догадувалися, що вороги ставлять високі заборола, щоб станути вище городових валів, інші, що в ночі схотять Теребовельці підтяти високі стіни від сторони ріки і ті поваляться через Буг, головами ловлячи другий беріг, тим способом уже готові мости перекинуть в город. Весь день працюють вороги, а все чим раз безпечніще, бо скриті за стіну підносяться в гору. Настав вечір і городяне збірають побіля південних воріт свої сили, відки сподіються нападу. Приходять зі сокирами, щоб рубати бельки, як що ті зловлять другий беріг, інші скопували на борзі свій беріг, щоб тим способом розширити русло Буга, аби закинені мости не зловили берегів, ще инші були тої думки, щоб й по стороні города ставити в тім самім місці заборола. Розпалили й огні і гріли воду, щоб кипятком бризкати на тих, що посмілиб.

XVI.

Пожежа Всеволожа.

Сліпець на березі. Ведуть його сини. Розказують, що діється довкруги. Переплив Кужіль зі своїми, відбили від города, там знов Перемишль перекидує мости . . .

— Так вони не возьмуть! — шепче сліпець. — Кужіль заводить герці, та города не возьме, перепливши голіруч. Перемишль взяв би скорше, та матиме великі втрати. Инший спосіб мусимо придумати.

. . . І перед сліпцем стає город. Він був колись в нім і знає його добре. Довкруги ліси й вода, а город на горбі, як мала лушпайка на воді. Від півночи і півдня Буг, сюди пробував уже Кужіль; від заходу також Буг. Так, так! . . . — пригадує собі сліпець — від заходу за Бугом є ще й пригород. Малі хатки й господарства.

— Іване, — питає сина, — а подивися любий, чи на схід від города за Бугом стоїть ще пригород?

— Стоять малі хатки й стоги сіна. Однак без людей, заки ми прийшли, втекли всі в город, — відказує Іван, радий, що батькові може помогти.

Сліпець мовчить, моргає тільки бровами.

— А від сходу? — питає по хвилі.

— Стави зарослі шуваром і тростю. Я був там з Юрієм і сотником Кужілем. Отроки Кужіля пробували лізти в воду, та загрузли, ми ледви їх витягнули. А то було сміху! Вода по кістки, та заліз Михайло і відразу по коліна, ступив ще крок, а щось його за ноги. Кричить. Ми ледви його витягли, подали верівки, дручок.

Задумався сліпець.

— Ведіть мене в намет до стрия.

Сини завели. Усів у наметі побіч брата.

— Володарку, я маю вже задум, як взяти

город. Бачив я його колись, а тепер Іван та Юрій мені пригадали. Ми возьмемо від сходу.

— Від сходу? — питає Володар. — Там грузко, що провалюється все. До того там широко, заки наші переплилиб, їх вибють із високих заборол.

— Не ітимуть наші, ні плисти голіруч, а на широких тратвах. А щоб не бачили із города, поплинуть в ночі. — В ночі! — шепче сліпець. — А щоб Всеволожан збити зі шляху і щоб і не снилося їм про наш зі сходу приступ, ми в день підступатимем від півдня. Твій Перемишль най далі веде герці і через Буг перекидає сосни. А потім, — шепче сліпець, — в сам вечір приступу запалимо їх пригород від заходу. Туди й повернуть вони свої очі, а ми тоді від сходу. Перепливемо в город. Тихо, в ночі, щоб ніхто не бачив, ні не чув. Хитрістю возьмемо тих розбійників! Як і мене зловили хитрістю! Запросили в гостину, в двір київського князя, на гучні іменини. Тепер і їм най будуть іменини!

Через кілька днів збивають Теребовельці і Перемишляки широкі тратви в лісі. За той час герцюють далі. То сотник Кужіль збере свою сотню і грозить, що плине знова, то Перемишль підводить сосни в гору і перекидує їх на голови на другий бік. Третього дня звозять довгі сосни і збивають на Бузі на південь від города в довгі тратви. Городяне певні, що ще сеї ночи, або завтра рано, сліпець напре на город. Коло півдня на високі вали Всеволожа виходить посадник города, в білім платтю, з дугатим, дов-

гим носом. Здалека виглядав, як білий орел на високій скелі. Соломяним капелюхом має він на сей бік.

— Гей! Гей! А є там старий Акиндин?! Гей! Ми побратими! Покличте!

Вийшов старий Акиндин. Протирає очі, не видить добре.

— Хто там?

— Се я Юрій Іванів, твій побратим!

— Здоров брате!

— Здоров!

І мовчать. І один і другий слухає, та оба мовчать. Оба виросли разом у Всеволожі, оба й полюбилися від молодости, стріляли із одного лука, оба і йшли разом на лови, оба й їздили пізнати Київ. Оба й заприсягли побратимство. Акиндин протяв собі мечем мізинний палець, а побратим виссав з нього кров, потім протяв Юрій свій мізинний палець, а Акиндин виссав з нього кров. Так стали побратимами на все життя. А нині он в якім знайшлися. Юрій є посадником Всеволожа, Акиндин облягає і чигає на душу і майно побратима. Мовчать оба. По хвилі кричить перший Юрій.

— Побратиме! а що там нового?

— Нічого! А що коло вас там у Всеволожі?

— Нічого, брате . . .

І знов мовчать.

— А можеб ти там що?! Га? — кричить побратим із города.

— Нічого не вдію! — відкликує побратим із сего боку.

— Миж в Любечі не були! Не були! Ні

в Київі! А ви нас замкнули в городі! Худібка нудиться . . . За плугом стужилося поле . . . Пчілка хоче в ліс . . . Ми дали би вам окуп, рогатий скот, круги воску, боклаги меду, німецьке сукно. Я приїхав би до вас . . .

— Видай Лазаря й його військо! Достатки князя пустимо з димом і далі йдем!

— Не можемо, не можемо! — іде відповідь із другого боку. — Не можемо!

І знов мовчать.

— Прощай, побратиме! І прости, що я просив!

— Прощай! Прости й мені, що нічого не можу вдіяти . . .

За сині гори та темні ліси скотився ясний віз преясного Дажбога. Червоні искри ще сипалися йому в слід по синьому небу. Темна ніч, що ще на сході перед ясним Дажбогом сховалася в безвісті за семі гори і темні ліси, побачила червоні искри на заході і виповзує. Прокинувся і чорний Див і крилям плеще. На землі сутеніє і темніє. І стало темно, хоч око виколи, так темно.

Сліпець чекає сеї хвилі. А коли йому доносять, що вже темна ніч вокняжилася на цілій землі, розказує нести вже готові тратви на стави від сходу і тихо спустити їх на воду. По сім новий дає приказ: палити пригороди на заході від города.

— Паліть, паліть!

Палять. Підпалюють доми і стоги сіна.

Ясна поломінь займила червоними язиками доми і знялася вгору. Досягає хмар. В недалекім темнім лісі спочивав Стрибог

по своїх денних трудах. Прокинувся, побачив весілля і біжить з дружиною. Його дружинники, на легких крильцях, гудять, свищуть, пищуть і регочуться на трембітах та свирілях. Зловив Стрибог ясну поломінь і в його обіймах вона виросла вдвоє. Широко розпускає свої червені, ясні сукні, захоплює нові доми й високо піднімається вгору. Ясна, червена княжна з гарячим, розпущеним волоссям та в червеній запасці і спідниці. Високо виросла в гору і широко розпустила свої коси і червені сукні в обіймах коханка. На його рамя похилила голову й гуляє, усміхаючися.

Він притулив її до себе, цілує її гарячі лиця й шепче в її ушко.

— Нахилися! Полетимо в город! В город! Там місце і простір! Аж там погуляємо!

— Вода на дорозі . . . — шепче хвиля.

— Перелетимо, тільки нахилися. Розпусти свої коси і червоні сукні! Ось . . . ось перескочимо. Там місце і простір! . . .

— Дзінь, дзінь! — чує сліпець в шумі хвиль та свисті пожежі голос Лісовика, бо й той вже на весіллю. — Обманював тебе, мій сліпчику, чернець . . . Неправда: Солодка є пімста?! Думають, що ти вже вмер! А ти жиєш іще! Дзінь, дзінь! . . .

— В город, город! — сміється знов Стрибог. — Там затанцюємо щойно! . . .

Городяне побачили пожежу і всі на рівні ноги. Біжать до західних заборол, бо добре знають усі, що се сліпець, що нудить світом, до них добірається. Стають у ряди,

збруя в них — вода, не пускають гостя в город! Сліпцеві се доносять і тішиться сліпець, що він їх піддурив. Піддурено й його в Київі.

— На стави тепер!

Вже спущено тратви. На них Кужіль зі своїми і Акиндин і з Володаревих Іван. Всеволожане бороняться від заходу. А їм і не сниться, що се від сходу йде на них сліпець . . .

— Тихше, тихше! . . . — шепче сліпець, що перейшов до тратв. — Тихше, щоб зломана тростина не застогнала, щоб вода не плюснула вдарена веслом . . .

Сам нічого не бачить, та вірить, що пливуть в город, бо там пекла його пожежа, тут плюскає вода. Запер в собі віддих, чекає нетерпляче.

. . . Здається доплили . . . Вертають, нових беруть на тратви. Сліпець боїться: а може від пожежі ясно і по сім боці зобачуть їх? Та ні, відказують, що весь город при західних заборолах, бо вітер перекидує горючі сніпки і кавалки вугля в город. Всі Всеволожане при західних стінах боронять-ся. Теребовельці вже приставили драбини до стін і вже в городі. Палять!

Сліпець вслухується і чує, як нагло зойкнув город, як на ловах поцілений звір. Гуде вітер, грають бубни, і цимбали . . .

— Я вже тут! . . .

І знов обнімає легкий Стрибог червону ясну поломінь і йде в новий танець. Кривавий, гарячий танець! . . .

На все холоднім — студенім лиці сліпця

виступає усміх. Думали, що він уже мертвий, спосібний хіба молитися з черцем, або сидіти за піччю в зімі, або на приспі в літі грітися до сонця, а він іще жиє! Ось його діло! . . .

Горить весь город. Запалені східні стіни і прорубані в десяти місцях. Підкинено в городі пожежу, запалено від сходу, туди біжать Всеволожане, не пильнують уже заходу, летять через річку рої червених круків і сідають на доми. Буйний вітер бере їх на свої невидимі крильці й несе, несе й сіє, сіє. Музики свищуть, виють. Регочеться Лісовик повною груддю.

— Дзінь, дзінь! Ось бачиш, сліпче! Чернець обманює тебе! Солодка є пімста!

В городі крик і метушня. Як довго з одного заходу добірався до них воріг, боронилися завзято. Але коли побачили пожежу і від сходу, розбилися їх ряди, кожний Всеволожанин біжить боронити свій дім. Загальне діло вже розбите, спільна думка, що лучила їх в одно завмерла і ще перед хвилею один Всеволож розбився на сотки Всеволожан; один навперед другого кидає заборола, біжить себе рятувати. Пропав уже город, розбився на тисячки атомів, тисячки самолюбних думок. Володимирці та всі ті, що йшли з князем Давидом по добич в Теребовлю, кинулися грабити. Виносять з хат, хто що може. Тут зграбили одежу і кожухи, там скриню тягнуть з біллям. А там пристали до Василькових, палять і разом вбивають . . .

По улицях кричать Всеволожане:

— Рятуйте, рятуйте, хто в Бога вірує! Рятуй!

Напів одягнені жінки вихоплюють зі сну дітей. Ті плачуть, та не час тепер панькатися. Малих беруть на руки, а більших побіч себе, вибігають на вулиці. Кричать:

— Рятуйте! Рятуйте!

Кричать жінки, а діти плачуть.

— Втікайте, втікайте! А то ніхто живий не вийде відси. Сліпець вже в городі! Очей шукає . . . втікайте!

— Куди?! Куди?!

— На цвинтар, до родів, дідків! Молитися до них! Ми їх розгнівали, образили, за се тепер карають нас!

— Ходім, ходім! Там безпечно! Скриємося між гробами!

І ціла громада мужів, жінок, дітей посеред зойку та плачу біжить на цвинтар. З противного боку біжуть другі.

— Куди ви?

— Над Буг в прибережні лози і в тростину! Водяники вборонять нас!

— І ми йдемо з вами!

— Ні, ми з вами, бо цвинтар безпечніщий! Дідків переблагаємо!

— Безпечніщий Буг і багна!

Стоять, сваряться, розділюються, біжать. Вертають, пристають до тих, що на цвинтарі шукають рятунку, другі вертають знов від тих . . .

На улицях ясно, як би в день.

Василькові і Володареві воїни входять в город вже на борзі перекиненими мостами; инші перепливають Буг на тратвах. Ма-

ють нищити одно княже добро, добро князя Давида, та хто тепер розбірає?! Впрочім провинилися вже всі Всеволожане, бо ставили опір . . .

— Де Лазар?! Давайте Лазаря! — питають кожного, заки обграблять, підпалять.

— Де Лазар?! — Хто знає, де є Лазар? Може скрився в якім домі і чекає догідної хвилі, а може скочив з города на чайку і вже по другім боці Буга, а може перебрався за галицького старшину, або простого отрока, на коня і гайда з города! Се добре знають Василькові і Володареві воїни, що Лазар на них не чекатиме, та саме тому й жадають його видачі. Золоті серіжки, паволочні узголовля й перстені стягають із дівчат, бож котрась із них сховала Лазаря . . . Самих дівчат та молодих жінок ловлять і відпродують . . . їх власним коханкам, або мужам, бож . . . котрась сховала Лазаря . . . Інші палять, підкидують нові пожежі, бо десь, в котрімсь із тих домів . . . є Лазар! . . .

XVII.

Сліпець у Всеволожі.

Сліпця вводять у город.

Пожежі він не бачить, та його всі змисли, кромі зору, ловлять відірвані враження і перед його уявою пересуваються зображення давно бачених річей і подій, зображення колись бачених пожеж.

Він чує на всім своїм тілі, а найбільше на лиці, тепло і гаряч і чує шум та плюск,

та свист пожежі і в його уяві йому ввиджується море пожежі, що розлялося довкруги його. Воно бовдуриться, піниться, сичить, котиться горбами, горами, кипить і затоплює все червоною, гарячою хвилею, що тільки стріне на шляху ... Не одну пожежу бачив у своїм житю сліпець, пожежу, яку запалив він сам, або в битві вороги. Давно бачені образи стають перед ним в сій хвилі і певний сліпий князь, що так горить і Всеволож, певний сліпий князь, що він бачить пожежу, що клекоче перед ним . . .

Горять доми, стайні, клуні, стоги сіна й збіжжя, високі дерева при хатах. Чує, як тріскотять сухі бальки, бервена і дошки, що перетрівали вже багато-багато літ. Хробак не сточив їх літами, тепер в одній хвилі обхоплює їх пожежа, тішиться їх сухістю і пожирає майже без сліду. Щось скваріться, сичить, не дається обхопити пожежі і бореться із нею, се певно бореться від пожежі білим цвітом вкрита вишня. Стягає з коріня всі свої соки і стрясає галузками, як би хотіла злетіти вгору, або втекти в безпечне, та дарма! Умить чорніє її білий цвіт, зелене листя й молоде, дрібне галуззя обхоплене жаром. Чорніє . . . ще хвиля й біла вишня зацвіла рожевим та червоним цвітом. Зацвіла на хвилю, як в казці поломяним цвітом, міліони дрібних летючих сяєвок і зір злетіло на її галуззя, погралося пару хвиль і знов летить вгору, далі. Одні зірки вже по хвилі бліднуть, инші знімаються в гору, кружляють як святоїванські мушки, а вітер ними стелить, стелить . . .

Тисячки червоних язиків, розбурханих хвиль клекоче, піднімається вгору і паде. Над ними цілі стада червоних мев-соколів. Крикливе та крилате стадо червоних птиць паде на доми, запалює їх і вже по хвилі зривається до нового лету. Зривається з домів, дерев, стогів сіна, уносить їх частини вгору і знов верта, кружляє, кряче, кряче . . .

Сліпець вслухується в шум пожежі й людський крик, ловить враження, відірвані образи. По часі вони всі зливаються в нього в один великий образ.

. . . Море, доми, стайні, високі дерева — все потонуло в тім морі. Над всім шумить воно, клекоче й реве . . . Понад червоним морем літа крикливе стадо червоних, ясних соколів і кряче, кряче . . .

Пливе весь город, обнятий довкруги водою, пливе на червонім, розбурханім морі, посеред диких гарячих хвиль малим корабликом . . . Пливе, горить, а вітер, вітер грається червоними вітрилами . . .

Се все в його уяві. Але він певний, що так воно є дійсно. Вдивляється в давні образи своєї уяви й забуває в сій хвилі себе і весь світ. Забуває свою темну ніч і своє горе і Давида Ігоревича . . . Щаслива хвиля, віками щоб вона тревала! Щаслива хвиля забуття! Щасливий той, кого вона в хвилях горя та страждання навідає.

. . . Його життя — сон, що снився і проснився. Все його життя — неволя. З тої неволі збудили його кріпким, здоровим, на княжому столі в високих задумах — на па-

ру літ . . . В Білгороді знов заснув. Хоч, хто то знає та хто розбере, котре був сон, а що було дійсністю?!

— Сном був княжий стіл і задуми, виправи . . . В Білгороді збуджено його . . .

. . . Пожежа Всеволожа! Яка йому близька, люба! Палка, гаряча, пнеться вгору. І яка болюча — як і його життя! . . . По ній остане одно пожарище! Чорне, непривітне, студене . . . Як і по його життю! . . .

— Іване! — каже до сина. — Най палять іще! Се тризна по високих задумах. По життю і снах! Гідні померші величної тризни!

— — — — — — — — — —

Зближається ранок.

Тихне хвиля, жадна нового корму. Кричать піяні воїни:

— Ходім далі, далі!

Сліпець змагається зі собою. Кліпає бровами, потирає чоло, він знов рад »побачити« червоне море, білим цвітом вкриту вишню, червоний корабель на розбурханій хвилі. Він рад їх ще побачити . . . Насторожує уші. Як в тім чує . . . плаче мама, її дитину, малого синка, вкинули в огонь. Бачила, як гинуло, топилося, хотіла скочити за ним, та її стримали, не пустили. Кажуть, вона Лазаря сховала . . .

. . . Сліпий князь слухає її ридання і щемить його серце. І в сій хвилі забуває він усі свої сни, і тризну, і задуми, і пімсту, а чує один плач.

Його серце плаче.

. . . Він, князь, войовник був усе глухий на плач та ридання! Войовник, що ставив собі задум і йшов до нього, вдивлений в той один задум. Ішов по трупах, морі крови, глухий на ридання і зітхання. Бо й що значила одиниця, її горе і біль, як бій ішов за цілість?!

. . . Аж нині. Плач мами доходить до його ушей, трогає його серце, стискає в своїх обіймах і родить жаль. Досі не вражливий він на горе одиниць, аж нині! . . .

Валиться все!

Валиться давній світогляд!

В перше завалилося все в ночі в Білгороді. Новий світ став він будувати в Давидовій неволі. Думав, що однаково піде в бій, пімстить свою обиду і сповнить свої задуми! . . . Та ось вже при першім кроці валяться підвалини всего! При першім кроці чує плач і біль . . . Він князь . . . войовник ніби він! . . .

І в перше чує князь в своїй душі, що він — не князь уже! . . . Не могучий, сильний, що йшов без вагання в бій, глухий на зойки і сліпий на рани. Нині він — розбиток, що чорне море кинуло його в незнаний край поміж людей незнаних, подорожній, що в бурі-громах згубив свій шлях. Він птах, що привик високо літати, своїм зором обнімати широкі видноокруги, нині припішений, з підтятими крилами, блукає по землі . . . Він вожд, що не бачить своїх діл, і князь, що загубив високий задум, і плаче з нещасною матірю. Він князь — без гордости і князівства в душі.

Він вперше бачить свою сліпоту.

Не князь він уже . . . Не князь, хоч ще на ньому княжа одіж, хоч ще князем його зовуть . . .

Хвиля.

І в його душі збірається нова повінь. Збірається в грудях. В грудях, як в темних горах та лісах зливають буйні тучі, пливуть ручаями в діл, що знов злучені разом ломлять береги, виносять на своїх хвилях тяжке каміння і котять їх вниз, як легкі стебельця соломи. Так і в його груді збіралися жалощі й болі, плили в його серце і заливали його і затоплювали все, що виставив та вибудував в боротьбі зі самим собою в темну ніч і темний довгий день. І плили вгору. Всі ручаї лучилися разом, в один біль, що ловив його і ніс, як несе вітер малий зісохлий лист. І лист не в силі ставити опору.

Не князь він уже, що гордо іде до ціли по трупах і сліпий на кров, а вражливий каліка, якого недаром ставив закон на рівні з жінкою . . .

— Сонечка! І можливости працювати в нім! . . .

За одну хвилину віддасть всю решту життя! . . . Одну хвилину, щоб його бачити, могти працювати в його сяєві і тішитися, тішитися ним! . . .

. . . Сонечка! Ясного сонечка!

— Ніколи! — шепче темна, непривітна, чорна ніч. — Я тут, твій друг та приятель! Забажав мене покинути. Зрадити . . . — та я тут. Твоя сопутниця і друг . . . Море по-

жежі запалив, розляв калюжі крови, хотів нерозумний від мене втекти — та я тут! Твій вірний друг, ніколи тебе не покину, сліпенький мій каліка!

Хилить голову сліпець.

— Черче! Черче Василію! Де ти?!

— Я тут! Молюсь за тебе, княже, за отпущеніє твоїх гріхів . . .

— Щасливий, брате, що молитись можеш! Велике пекло запалало в моїй душі. Я думав, що в пожежі і в пімсті знайду полекшу і вдовілля солодкої пімсти й забуття. І думав, що втишу свій біль, і думав, що я ще князь, ще зможу піти в бій, сповнити задуми життя, розбити Ляхів і Половців і забезпечити границі рідної землі. Думав, закріплю кріпке князівство і в спадку передам синам — я думав, думав! . . . Та я, брате черче, пізнав тепер саме, що те все — минулося! Саме тепер я бачу, що моя пісня вже проспівана! . . . Ще гірш щемить тепер серце. Свою пісню проспівав, непевний прийдешности краю й синів.

— Усе в руці Бога! — своїм звичаєм відказує чернець. — Ти щасливий, княже, що не бачиш образу знищення й пожежі, невинно вбитих, попарених в огні. Де перед днями пишався Всеволож, там гріб тепер один. А все ти, княже, запалив. Великий гріх узяв ти знов на душу!

— Чую, чую, черче! І щось дивне діється в моїй душі. Думав заглушу увесь біль, втишу всю тугу, та запалив огонь — і серце своє запалив! Бо я не князь уже — а

милосердний каліка, чернець, чи баба — чи що будь — досить, — я вже не князь!

Заграли труби. Видючі йдуть далі. На стольний Давидів город.

— Паліть! Іще паліть! Най знов побачу я пожежу і втоплю в ній біль. А ні — то кличте знов черця . . .

— Ми далі йдемо, тут нічого вже робити!

— Далі, на Давида!

Заграли труби. І знов ідуть видючі далі, за видючими й сліпець.

XVIII.

В Володимирі Волинському.

Спалили Всеволож і йдуть під Володимир, столицю Давидових земель.

Володимир лежав на рівнині, посеред мочар та лісів. Його город побудовано як і инші городи в тодішній Україні: з грубих бервен. Довкруги Володимира тягнулися безмежні праліси. За часів Ярополка відновлено город, а тодішний воєвода, Василь, казав вибірати з лісів що найгрубші сосни та ялиці; їх обтесувано тільки з двох боків, щоб могло одно бервено пристати щільно до другого. Довкруги города ставлено високі рештування, до них прибивано потім бервено побіля бервена, а все грубшим кінцем до землі. Що кількасот кроків ставлено заборола. З далі, коли хто зближався до города, виглядав він як обшитий рівними стебельцями соломи, а зближишся під город, покиваєш тільки головою. Станеш під самим городом, то

задреш голову вгору, що карк тебе болить. І з подиву не виходиш, думаєш: не має сил, щоб взяти отсей город. Хіба один огонь! Перед городом були ще глибокі рови наповнені водою, перед ними високі вали оброслі густим терням, глогом та дикою рожею.

Від сторони города виглядали стіни инакше. Їх тримали високі руштування, в яких були сходи, що вели вгору; по верху руштувань вели знов вигідні хідники, що лучили зі собою заборола й уможливлювали в разі потреби перехід війська з одного заборола в друге.

Ще перед приходом Василькових і Володаревих військ під Володимир скликав Давид Ігоревич раду. Зійшлися його воєводи, тисяцькі й сотники. Крім військових прибуло й багато боярів з Володимира та старенький малий посадник Буська. Він розказував, без перерви, як се було під Буськом, хоч, сказавши правду, він нічого й не бачив. Утік разом з князем.

Був і посадник Всеволожа, Юрій Іванів, із орлиним носом. Але той мовчав. Питали його, як він вирвався з того пекла, та він мовчав. А коли посадник Буська на нього дуже напирав і розпитував, кинув тільки в його бік:

— І в пеклі варто мати побратима . . .

Вийшов князь Давид і зачав нараду. Князь був приголомшений, прибитий, його лице змінилося. Виглядав, як колиб перейшов яку тяжку слабість, що на довго прикувала його до ложа. Кожному з присутніх мимо волі ввиджувався той сам князь, як

він тому кілька тижнів виїздив гожий, як рожа, гордий, як молодий дубчак, та здоровий, як оріх, на Теребовлю. Тоді випрямлена була його постать, його лице кругленьке, виголене, на його груді лищався панцир — нині цілий похилий, лице, неголене тижнями, почорніло.

Побитий князь сів і став промовляти. Скликав їх на раду, бо не знав, як та що йому робити? І своїм звичаєм став нарікати, як то зле виходить добрий, правий, добродушний чоловік, коли послухає злочинців ... Такого Святополка! . . .

Дружина не була вдоволена з того слова. Сам князь своїми наріканнями в сій хвилі будив в них скорше гнів, ненависть, або й сміх, як співчуття. Іще князь не був скінчив свого бовтання, як се називав Вакій, як повстав старий Кульмій. Від літ виступав він на радах все проти політики князя, найбільше проти його ворожнечі з Васильком. За се вважав його князь зрадником і лихословив, але старий не давав себе вивести з рівноваги і стояв все при своїм. Ще в осени виступав проти князя за осліплення Василька, противився і походові на Теребовлю, який нині кінчився так соромно. Та за се названо його зрадником. Аж нині надходила його хвиля. Він вставав і всі глянулися на нього. Були цікаві почути його слово, хоч приближено вони його знали. Старий піднявся й говорив тихо, супокійно.

— Нарікаєш, княже, на князя Святополка, Лазаря, Туряка, а вкінці й на Ковчка, що під Буськом не пильнував ладу військ, а

виїхав на лови. Та се все пусте! Се тільки дрібні епізоди одної великої хиби, яку поповнив ти сам, господине. Не Лазар винен, ні Ковчко, а се що за тобою, княже, і за боротьбою, що ти її вів, не було правди. Великої правди, яка захопила би нас усіх старшин і всіх воїнів, яка дала би нам звагу і певність побіди та змушувала би нас іти в бій і класти свої голови. Тої правди й високої думки не було в твоїх стремліннях та всій твоїй боротьбі, яку зачав ти, княже, з Васильком.

— Наведу тобі, княже, маленький приклад. Я був зі сотнями під Буським. Мої воїни були вже на ногах, коли напав Володар із ліса. Мої воїни станули до бою. Я заохотив їх до бою. Та вже по хвилі бачу, що заломлюються ряди. Володарева сотня станула проти мене, я мав сотень три. На чолі Володаревої стояв якийсь молоденький сотник, що виглядав, як дівчина перебрана за хлопця. Вгору підняв він меч і як не крикне до своїх:

— Вперід! На кривоприсяжників! Вперід! Їдемо звільнити сліпого брата нашого князя. Йому забрали кривоприсяжники ясний світ. Вперід!

І рушила його сотня, як льви в бій.

Мої відбили перший наступ, та замість двинутись вперід, вони подалися взад . . . Я бачив по їх лицях і по їх очах, що в кожного в душі ішла боротьба: тут мій приказ, щоб іти в бій і класти свою голову — там знов вагання і сумнів: за що мали битися?! Сеж брат ішов свого брата увільнити

з неволі. А вони мали класти свої голови за те, щоб брат не міг увільнити брата?! І, помимо моїх приказів, подалися мої ряди — і в ноги. А ті як леви на нас.

— Се дрібний епізод, та ключем він розумінія всіх подій. В імя чого зачав ти, княже, з Васильком боротьбу?! . . . В імя якої правди та високого задуму?! . . . Назву річ по імени, в імя зависти, що славою і впливами росте він тобі, княже, понад голову. В імя жажди заняти його землі, хоч досить маєш своїх, хоч Теребовлю признав йому Всеволод. Се твої були правди, а до них ти йшов неправдою та ложю й підступом — тому й не дивниця, що нині все валиться. Сказано: хто сіє вітер, той збірає бурю, хто злочином будує — сам гине від власного злочину.

— Колиб мені одним словом казали змалювати ріжниці між тобою, княже, і Васильком, я сказав би: князь Василько хотів будувати, князь Давид завзявся нищити. Ось з'їхалися князі на мир в Любечі, щоб відбудувати рідний край, захистити перед Половчином і здобути давні торговельні шляхи, без яких гинемо. Тебе, княже, боліло се, що инші будують і ти завзявся знищити! І діпняв ти свого і знищив велике діло, бож нищити, валити ізза того тільки, щоб завалити, невелика штука! Звалив ти мир в Любечі, звалив і Василька. В імя чого?! Щоб знищити. Та знищив ти його й самому прийшлося будувати . . . Ти виправився на свою Теребовлю і тут сейчас показалося, що ти кріпкий в нищенню — не вмієш будувати! Ти, княже, не вмів дібрати собі людей, зібрати

військо і завести лад. Ось пан Туряк, що був у тебе стольником, підхлібствами і підлещуванням став у тебе воєводою! І квасу наварив! Назбірав дідів, волоцюг по добичу в твою Теребовлю! . . . І нині от до чого ми дійшли! Горять наші села, горять і гинуть наші люде від мечів і пожежі. Ось так ти, княже, будував!

Князь мовчав. Похнюпив очі в землю і мовчав. Кульмій продовжав по хвилі:

— Я, княже, був все за миром з Васильком і Володарем. Коли прийшли посли, щоб дав йому свою молоду дружину, я був за тим, хоч ти посудив мене о змову. Приїхав ти з осліпленим князем, я тяжко заридав, коли побачив твій кривавий мир. Та знов за своє слово став я зрадником! Противився я і твоїй виправі в Теребовлю, хотів отворити твої очі, княже, та злочин твій осліпив тебе. І нині зачинається конець. Хто сіє вітер, той збірає бурю. Буря зачинається.

Князь мовчав досі. Тепер порушився наглo. Він був певний, що ті події, що йшли, були вже кінцем, а тут говорить Кульмій, що буря щойно зачинається. Се здивування князя побачив Кульмій і каже.

— Буря, по мому, щойно зачинається. Щойно зачинається все на нас валитися. Тепер на нас іде Василько, а потім — Святополк.

— Святополк обіцявся не мститися. Туряк їздив жеж до нього . . .

— Туряк їздив, привіз добрі вісти . . . та певний я, що Святополк не пропустить доброї нагоди: всі князі казали йому піти на

тебе. І він мав би пропустити хвилю? Ізза чого?! Та се оставмо покищо. Все, кажу, валиться. Отже що робити? Моя відповідь та сама, що була перед роком: годитися з Васильком. Вправді пізно, вправді нагрішили ми вже багато й не дуже віритиме ні Володар, ні Василько в твою, княже, приязнь. Тим більше, що раз вже мирився ти з ним, як був у твоїй неволі і зараз по замиренню пішов на Теребовлю. Не дуже, кажу, Ростиславичі нам повірять — та мир з Ростиславичами один вихід із теперішнього тяжкого положення.

— Так, миритися! Миритися! За що проливати дурно кров?! — впали потакування зпомежи бояр. — Миритися було треба вже давно.

— Так, миритися! — потакнув і Кульмій. — Річ представляю я собі ось так. Війська Ростиславичів стануть завтра або після завтра під Володимиром. (Вони могли вже й нині бути, але я певний, що тепер вони спочивають.) За той час треба нам обставити заборола, щоб застати город готовий боронитися. Город в нас кріпкий. Стануть ті під городом, тоді ми й пішлемо послів. Не знаю, які условини мира поставить Василько, та ми мирімся. Бо війська в нас розбиті, а в них одні льви! Кромі галицьких і Торки!

За миром були всі, бо поправді не вірили, щоб серед даних обставин було можна боронитися.

— Так треба було вже давно говорити! — зачав князь. Кульмій закусив уста й подумав:

— Того князя не випростує й могила навіть, з нього не буде вже нічого, пропав!

Князь розказував тимчасом Турякові, щоб обсадив город, як знов перебив Кульмій і просив о слово.

— Забув я ще се додати: Лазаря геть! — бож він вмачав свої пальці в очі Василька. На бік Ковчко, Василь і загалом ті всі, що в Київі ловили Василька. І Туряк, що вивів військо в Теребовлю . . . Їх зненавидів народ, їх ненавидить і військо. Коли маємо змінити своє поступовання супроти Василька, най осунуться ті всі, що винні є осліпленню.

Лазар сидів в куті і гриз свої нігті. За те Туряк підскочив і промовив:

— Добре, добре! Я нічого! Я й перше був нічого! — І той, що перше першим був, зробився нагло малесеньким нічого. Він бачив, що вже все пропало і ще нині думав утікати в Київ до сильнішого Святополка.

Лазар бурмотів під носом, невдоволений, що його відправляють. Рада вирішила, як се вносить Кульмій. Кульмієві віддав князь провід над всім військом. Він мав зібрати розбитки, розставити по городі і зачати робити мир.

По пораді виходили дружинники з гамором з гридниці князя. Одні, а саме всі сторонники Лазаря, Василя, Туряка і всі підхлібники нарікали, що їх впливи і значіння вривалися. Мовчав один Туряк і роздумував далі як би то найскорше втекти від Давида Ігоревича до сильнішого . . .

Кульмій покликав своїх на нараду, розділював працю і настановляв її виконавців.

До Володимира втікали тимчасом втікачі із півдня, півночи, сходу та заходу. Втікали по більшій часті на возах, на які забірали не те все, що було найпотрібніще, а що попало під руки. Одежа, постіль і — каміння від жорен . . . Інші везли міхи збіжжя, на яких сиділа вся родина, то знов їхали вози зі сіном та соломою, щоб було чим годувати товар, коли прийдеться сидіти довго в городі. Були такі, яких не огортав ні страх, ні трівога, ті везли боклаги меду і вина, певні, що в обляженім городі буде великий попит на сей товар. Гонено цілі стада коней, рогатого товару, овець, свиней і знов вози із кожами, медом, збіжжям. Ішли й пішки. Якась жінка несла в малім міщати зерно, присідала при шляху і годувала посеред сміху виходців свою курку . . .

Ті, що приїздили з півдня, ширили в городі трівогу. Перед самими буськими воротами ставали на попас. Тут стояли вже сотки возів, на возах спочивали подорожні, покріплялися і годували дітей. На однім возі сиділа молодиця яких сорока літ, її обступила ціла гурма втікачів тай немало городян, які сюди вийшли по найновіщі новини. Вони обступили її, а вона розказує.

— Сліпий! Ті, що його бачили, кажуть, що де в нас очі, там в нього тільки ями. І через те він такий страшний, що на нього не можна й глядіти. Сліпий, але сам іде в бій, рубає мечем і коле копієм.

— Як жеж то, коли він є сліпий?! — пи-

тав ось так вісімнацять-літний хлопець, що вибіг з города по новини. — Воно дивно: як може він сам рубати, як сліпий? Я зайшов би його з боку і хвать йому! І всему кінець!

Всі гляділи на жінку, цікаві, що вона відповість на те. Вона вислухала і відказує супокійно.

— Мудрець! Як би то було так легко, вже були би такі знайшлися, що були би зробили йому конець! О, ти великий мудрець! Він сліпий, але як іде в бій, він бачить все! А з боку кажеш?! — і се він бачить . . . Стріла його не береться, а сам рубає всіх. Куди поступить тільки — все кров і кров і стяті голови і кров . . .

— Чогож йому від нас? Що ми йому винні?! — питав знов инший.

На се відповіла жінка тихо, притуливши руку до своїх уст, як би подавала якусь велику тайну, що її не слід було подавати далі.

— Своїх очей шукає! Очей! От і все! Та не може їх знайти, тому куди вступить, кидає пожежу й палить. Город — не город, село — не село, а ліс — не ліс, — все горить, куди він ступить тільки. Ось тут іще все жиє, розкошується, зеленіє, але куди він вже перейшов, там одно пожарище! Все спалене, все чорне. Боже, Боже, що то буде з нами?!

Всі зітхали, гляділи на південь, а там бовдурилися чорні клуби диму — значився шлях сліпця. Вечерами і в ночі палало все небо від півдня, від Буська, Всеволожа, від всіх сіл та присілків і лісів, які пожежа пожирала. Палало все небо, червона поломінь

відбивалася в хмарах і з хмарами плила, моргала, усміхалася, грозила. Володимирці стояли біля своїх загород, зітхали тяжко й молилися. Ще від попереднього Купала остали в них вінці, ними затичували свої хати, або варили вінці і святою, вже в огні очищеною водою, скроплювали свої доми. То знов підкурювали останками діда, якого на коляду годували всіми стравами. Підкурювали і просили, щоб їх беріг. Стоять Володимирці біля своїх загород в вечері, чи в ночі і видять, як палає пожежою небо. І їм ввиджується, що то не небо моргає до них ясною луною, а се моргає сліпець . . . Його дивний дух. Своїх очей шукає, світить світла і знайти не може. І до них із ясних хмар, з ясної пожежі простягає свої кістяні, довгі руки.

— Очей!

Але ні вони, ні їх князь, ані загалом ніхто не могли йому повернути тих очей. І їх огортав ще більший страх і трівога. Сліпець спалив Буськ і Всеволож — так само спалить і їх Володимир.

— І однаково не знайде очей!

— Не знайде!

XIX.

Здобудь себе!

Перші відділи галицьких військ зближалися до города; були тут майже всі галицькі полки, кромі сяніцького і ярославського, які осталися стерегти границь, і частин бойківських, що остали в карпатських просми-

ках. Війська заїздили в визначенім ладі і порядку, найперше кінні, за ними піхота й вози з метавками, самострілами, таранами й пращами.

Один з перших підїхав під город сотник Кужіль зі своєю »пливучою сотнею«; затримав коня, став і дивиться. І киває головою.

— Тут буде робота! — говорив, дивлячися на городові стіни, — але за те, коли вже вгриземо кусень, вся решта піде з димом! Всеволож мав також добрі огорожі, до того лежав між водами, а ми його з'їли! З'їмо й сей! — говорить сам до себе соцький. Дивиться, а там на горі на стіні стоїть старий посадник Всеволожа зі своїм великим орлиним носом. По тім носі і по білій одежі пізнав його Кужіль.

— Здоров батьку!

— Здоров, пане соцький!

— Батьку, щось дуже ти мені псуєшся, не ставився у слові!

— Я?!

— Підплив я під вашу кучу Всеволож, а ти, батьку, питав мене зі своїми, яке моє імя. Я відповів: »чекайте, прийду на ваш базар і скажу«. І я прийшов, та вас нікого там не було! А пречінь ви мені обіцяли, що я позбіраю свої зуби. Я прийшов на базар, але ти, батьку, не дотримав слова!

— Ми вже знаємо, яке твоє імя! Розбишака, палій, горлоріз, Кужіль! — кричали з гори.

— Кужіль моє призвіще, а моє імя?

— Василь.

— О, се ви добре знаєте, але скажіть ще мені, як мій батько на імя?

— Іродів син, злодюга, такий саме горлоріз як і ти!

— Отже імени мого батька ви ще не знаєте! — відказує супокійно соцький, — тому почекайте на базарі в Володимирі, я прийду й туди і скажу вам.

— Різоїмець, злодій, палій! — сипалося з гори, а він крикнув до них ще раз: — я прийду і дотримаю слова!

З гори посипалися стріли і каміння . . .

— — — — — — — — — —

Сліпець в своїм наметі. Знід города несуться крики, гамір, скрип возів та іржання коней, голоси сурм, рогів та литаврів. Сліпець заткав руками уші і думає думу. Побіч нього засіли його невідступні товариші і други — не його дружина, не Порей, та ні не Акиндин, ні не Роман, а теперішні його невідступні други і товариші: темна ніч та скучна нудьга. Насіли на ум князя, а він заткав свої уші і в безмежній тиші, далеко від гамору світа, думає з ними думу.

. . . Вперід! Здобув ти Всеволож, здобудь ще й Володимир. Спалив ти вже два городи, запали і сей, щоби також закурився димом. Вперід! Щоб знищити найбільшого кривоприсяжника на світі, найлютіщого братоненавидника під сонцем. Вперід! Власноручно вбити темного внука Дива, що вніс роздор, що своєю ненаситною захланністю розніс і знищив Любецький мир. І твоє життя! Внук Дива! Сам Див не був в силі знищити царства Дажбожових внуків і наслав

своїх внуків: Ляхів та Половців. А коли й ті не перемогли Дажбожових внуків, тоді в самій Дажбожовій землі знайшов темний Див собі внуків та приятелів, що стали нищити внутрі Дажбожову землю. Тому вперід, рознести, знищити те дике кодло, щоби й сліду по нім не стало! — шепче одна думка.

Князь мовчить.

В його серці обзивається й друга дума і шепче, шепче в темній ночі і тиші.

. . . Ти слав за Давидом послів до Святополка, бо не хотів, щоб ізза тебе лллялася неповинна кров . . . А мимо сего пролляв ти її ріками, спалив два городи і цілий ряд сіл, їх достатки пустив ти з димом. В імя чого?! Полекші в болю і забуття ти не знайшов в пожежі, а ще більше розятрив в своїм серці рани. Тепер спалиш Володимир і хоть зловиш ти Давида і хоч осліпиш його, яка тобі з того користь?! Свого діла вже не бачити тобі! . . . А сама свідомість того, що й Давид сліпий, що й він не бачить світа і як ти нудить світом, не зменшить твого горя, не дасть тобі супокою! Не відхилить твою чорну занавісу і ні один промінчик світла не пропустить в твою темну, грізну ніч. Мана, мана! . . .

. . . Смерть Ярополка, на якого послав ти Нерядця, навела на тебе темну ніч, бо все бачив Давид! — шепче далі думка. — Давид і відплатив тобі! А нині безцільно гинуть тисячки невинного люду, попалені, вбиті, безборонні. Новий гріх, нову тяжку провину береш ізнов на душу . . . Тому завертай, за-

вертай! Не князь ти вже і не воїн, се бачиш сам! Завертай!

Мовчить князь, чоло похиливши.

— Простити?! — питає ізнов перша думка — Давидові простити?! Давид знищив тобі все, а ти йому простиш?! Забудеш все?!

. . . І яке до того в тебе право прощати Давидові?!

. . . Що стримає в прийдешності всяких Давидів, щоб не розвалювали рідний край, не вносили в гурт роздор і зневіру, як за їх злочини буде їм ще й прощення? Що стримає Давидів від великих злочинів, як за ті злочини ще й простять їм всі? Тому най бють таранами об високий город! А ти, замість вагатися, будуй в своїм умі город, як збудував Всеволож і задумуй задуми, як його взяти!

. . . А таки винен є ти сам! — шепче друга думка — Ярополк! . . . ти винен сам і не самому тобі бути судією у свойому ділі!

. . . Не самому бути судією?! Не за себе він каратиме Давида, а за тих всіх, яким Давидова коромола забере життя! За сльози, прокльони, терпіння і за кров тих, яких убють Половці, осмілені міжусобицями. За вбитих і тих, що є в неволі, ти йдеш в бій! І за своїх синів! Ти думав оставити їм державу, могучу, сильну, нездобуту, а оставиш ще невладнану! Твої сини не встоять може в бою з ворогами і мусітимуть покинути рідну землю і знов на степу шукати захисту і оборони, а все через того братоненавидника, що жадний землі і маєтків кинув ніж в твоє

око. І за те все тепер йому прощати?! Вперід, вперід!

. . . Вперід?! — питає ізнов инша думка. — Алеж ти сам вносиш роздор, облягаючи Давида, ти сам . . . Присягав жеж ти в Любечі на хрест, що битимешся з одними ворогами України, а з другими князями житимеш, як велів розпятий на хресті. Присягав . . . І коли ти закидуєш Давидові, що він зломив присягу на хресті і в рідну хату вносить роздор і за се вважаєш конешним його покарати, то найперше від себе зачинай . . . Найперше здобудь себе! Свою грудь — найтяжше забороло найкріпшого города! Здобудь свою грудь і побий в ній те все, що самолюбне, низьке й підле! Найперше здобудь себе і відроди свою грудь!

І пригадує собі сліпець слова Мономаха в Любечі . . . »Себе здобудь найперше . . .« Пригадує собі і йому здається, що ті слова падуть каплями свіжого бальзаму на його грудь. Падуть і лічать його рани. Сліпцеві здається, що він знайшов вже і шлях в тих пустирях, в яких заблудив, здається, що якийсь ясний промінь сонця паде в його душу. Того проміння не бачив, але відчував його в своїй душі, яка ставала від нього легша. Серце перестало щеміти, а в душі відчував ту саму благість та втіху, яку все відчував, коли входив на чолі війська в чужий город . . .

. . . »Здобудь найперше себе, тоді щойно судити тобі инших!« . . .

. . . Давид Ігоревич . . .

В уяві сліпця стає Давид Ігоревич.

Пересувається черта за чертою Давидо-

силько, тримаючися братової руки. Ішли поволі.

— Уважай, тут ровець, так, так, а тут знов горб! — говорив Володар.

Василько мовчав. Дружинники глянули на сумний похід і не один із них затиснув кулак. Василька любили всі за його завзяття, щирість і красу. Сліпець, що йшов тепер до них, здається, навіть не подобав на давнього гарного князя. І не в одного дружинника будилося недовіря: а може то не він? Але то був таки він! І се тим більше їх боліло. Се був він! Той сам, що колись на жвавому коні, сам молодий, завзятий та палкий їхав попереду військ, нині одною рукою тримався брата, в другій мав костур, яким шукав дороги. Колись випрямлений та меткий і жвавий — нині йшов похилий, в поплямленій одежі, його лице було без виразу, а навіть, здавалося, без думки.

— Де його задуми? Думки?! Запал?! — питав сам себе старий Порей. — Куди поділися ті всі його вартости?!

Сліпець усів на лаві між ними. Побіч нього усів брат, а в ногах сліпого князя сиділи оба його сини.

— Ви вже всі? — спитав Василько.

— Всі, вже всі! — відповіли хором.

— Скажіть хто є? Чую голос мойого воєводи пана Порея і тисяцького пана Стефана і сотника пана Акиндина, — і він вичисляв тих всіх, яких пізнав по голосі. Було ще кількох дружинників Володаря, яких князь не знав. Брат подавав їх імена, вони підходили до сліпого князя, він поводив

рукою по їх лицях і так запізнався з ними. Потім стискав їм руки. Всі инші сиділи мовчки і чомусь мали те вражіння, що вони на похороні. Сліпий князь не вітається, а прощається із ними і життям . . .

Як він із ними вже привітався, задумався. Вони мовчали, чекали на його слово. Ясний Дажбог станув високо над деревами, його преясне проміння стелилося на весь світ, падало і на липу, під якою зійшлися ті на раду. Ясне проміння продералося крізь листя та галуззя і на одежах, лицях і тілі дружинників та на всіх предметах змішувалося з тінями листків і галуззя. Та листя хиталося, дрожало від легкого вітру. Тіни листя і галузок та ясні сяєва проміння, що продиралося крізь листя, плили, мінилися, чергувалися, по тілах дружинників, їх одежі і по всіх предметах. Плили, мінилися, як морські хвилі в погоду. Чи сліпець ловив всім своїм єством хвилі проміння? Чи може ухом чув їх шум? Чи може й не знав він про них, а тільки вдивлявся в свою темну ніч і далекі світи поза нею? Сидів мовчки, непорушно.

— Минулося, не вернеться! — промовив по хвилі і збудив їх зі задуми.

— Минулося!

Кільки було між дружинниками таких, що були би його заперечили. Що раді би заперечити і потішити . . . Та жаден не міг зважитися закинути його слову неправду, ясну, очевидну лож.

— Минулося! — повторив ще раз сліпець. А далі каже: — Брате любий Воло-

дарю і ви мої браття і дружино і ви браття і дружино мого брата Володаря! Вітайте мені раді на раді, на яку я вас отсе покликав. Вітайте, браття, і вислухайте до краю моє слово, що до вас промовлю. Прийміть його від мене сліпого каліки, а потім і порадите.

— Ви знаєте мене і мого брата, мого любого Володаря. Знаєте і се, як ми разом ішли з вами в бій за рідний край, за нашу батьківщину. Ми здобули її своєю кровю і головами тих, що полягли в бою. Колиж в бою з нами поляг Ярополк, а потім київський Всеволод приділив нам, Ростиславичам, Галичину, а Волинь Давидові Ігоревичеві, я був певний, що бої об Галичину вже покінчені. Се наша вже батьківщина — думаю — бо наш воріг, Ярополк, поляг, а наші други признали нам її.

— І тоді стало тужно мому серцю, що минулися вже бої і моє серце стало снити нові сни. Високі задуми зродилися тоді в моїй душі і насіли на мій ум. Збудувати велику, могучу державу на заході України, оперти її об сині Карпати і забезпечити її від заходу. Знаєте, мої ви браття і дружино, знаєш се і ти, мій любий брате, як я покликав вас всіх тому рік на раду і предложив свої задуми. Я говорив тоді, що задумав спровадити зі степу Торків, Бериндичів, і Печенігів, яких Половці побивали, спровадити, посадити в своїх землях над Дністром і згуртувати їх в одну військову силу. Я задумав тоді вислати послів і до наддунайських Болгар і їх до себе приманити. З тими всіми

військами хотів я на Ляхів. І в широкий степ на дикого Половчина. Ні Мономах, ні Святополк не могли дати собі з ними раду. За їх плечами хотів я згуртувати війська і йти в степи, щоб розбити дикуна. Подати поміч Київу і иншим городам на сході. Над синім Доном, в широкому степу, здобути собі славу, або лягти головою. Се я хотів і се ви добре знаєте. Сі задуми свої я представив вам і вас запалив усіх до них. І ваші душі затужили за великим ділом. Увільнити Київ, матір наших городів, і Переяслав і всі инші городи на сході, увільнити і здобути славу, або лягти головою. Се добре знаєте . . . Такі були мої задуми і сни.

— Моя грудь росла. Вислані посли в степ привели вже Торків, з Бериндичами, Печенігами і Болгарами ще треба було говорити. Ширшала моя грудь, ріс вгору мій запал. А ще, як завітали в мене посли брата Мономаха! Всі князі одно, всі князі в дружбі, всі князі в любови — і одно! А всі в однім ряді на ворогів України. Всі проводирі одно! Над всіми одна думка! Горіло моє серце і ширшала грудь!

— А потім хвиля — і пропало все! — і сліпець урвав. Дружинники мовчали. Враз з ним переживали вони давні хвилі запалу і віри в побіду. Враз з ним і вони вірили в великий задум Мономаха, враз з ним і вони були певні до самодурства, що скінчилися домашні війни, коромола і криваві сварні між князями. Були певні, що давня слава і давня велич Володимирових часів ізнов поверне на Україну. Враз з ним і вони всі

жили тими мріями, вірою й надією. Враз з ним! . . . А потім — одна хвиля! . . .

— Як я був в неволі Давида Ігоревича, — продовжає сліпець, — думав я спочатку, що я ще однаково сповню свої задуми . . . Я толкував собі, що властиво нічого тут не зайшло . . . Овва! Не має в мене зору? За те полковники є в мене, воєводи і я введу в життя свої задуми. Так думав і далі мрів і снив, хоч тяжко я боровся з давніми привидами і темною ніччю. Мій любий брат увільнив мене, я вирвався з неволі і кинувся найперше на Давида і його землі. Я кинувся і ми спалили Буськ і Всеволож і цілу силу сіл. Я кинувся в бій, та в бою саме я й пізнав, що все минулося вже! . . . Що все минулося і більше не вернеться! . . .

Сліпий князь похилив голову й замовк. Мовчала і дружина. Соняшне проміння продералося крізь липове листя і галуззя, те листя і дрібне галуззя хитав легкий вітер, і по лиці сліпого князя плили ясні сяєва і тіни. Плили, чергувалися, мінилися, як морські хвилі у погоду . . .

— Минулося! . . .

— На пожарищі Всеволожа я мав враження, що се не Всеволож горить, а все моє життя, всі мої задуми і мрії і сни. Все згоріло там в пожежі . . . І там вперше я побачив . . . вперше в моїй душі роз'яснилося, зродилася нова болюча думка. Я побачив і зрозумів всім своїм єством і всею душею, що я уже не князь, не войовник, а сліпий сліпець, немічний каліка! . . .

— Мати плакала над дитиною, а я?!

Я забув всі задуми і сни і пімсту на Давиді, а вслухався в її плач і болів душею над її горем, як не князь, що йде до високої мети, а жінка, сліпий сліпець, каліка! Я болів душею і мою душу насіли рої дум. Я став вражливий на мале дрібне людське горе і рої дум насіли на мій ум. В мене вже не має сили, щоб гордо підняти чоло і йти до високого задуму, а я іду й поглядаюся на кожнім кроці, тому іду поволі, обережно. Так само як ділаю, мою душу паралізують тепер думи, я важу, роздумую, думку проти ставлю думі і одна веде з одною боротьбу І замісць, щоб ділати, я тижнями думати буду думу і вагатися . . . Бо я не князь уже, а сліпий сліпець, каліка! . . .

— Ось і сеї ночи сидів я на раді зі своїми думами. Одна каже: »мстися на Давиді!« а друга шепче: »прости йому, прости, бо заки судитимеш його, суди вперід себе. Давида хочеш ти карати, що він зломив мир, але й ти його ломиш! Тому прости!« — як знов перша шепче . . . Бо я вже не князь! . . Се бачу ясно і я сам! . . .

І знов спочав і замовк. Мовчала і дружина. Мовчав брат сліпого князя Володар, мовчали і дружинники обох князів, мовчали і сини, що сиділи в батькових ногах. По хвилі підняв руку і спитав:

— Пощож отже лляти даром кров?! За що?! Пощо?! Я думав рознести Давида, та пощо?! Яка кому користь з того? Минулося, — не вернеться!

— Давидів стіл, — продовжав сліпець по хвилі, — присудили князі під Київом Свя-

тополкові, він певно, як бачу се тепер, не відкажеться від ласого дарунку. Займемо Давидів стіл, нам прийдеться вести війну зі Святополком, проливати кров, новий роздор вносити в рідну землю, хоч присягали ми й клялися на хресті . . . Зваживши то все, рішився я не брати Володимира, ні не нищити його, ні Давида, ні його зору, а так і оставити. Саміж вертаємо домів . . . На се я рішився. А що ви на се? — кажіть мудрі голови.

Вони ще мовчали. Сліпець докидує по хвилі:

— Високі задуми? Може мої сини загоряться для них огнем . . . — і гладив своїх синів по головах. — Може вони підіймуть задуми батька, тоді не буде може чорних круків і вони сповнять, чого їх батько не сповнив . . .

Сини цілували його по руках.

— Батеньку, ми зробимо все, що тільки ти нам скажеш! — відповів Іван, а молодший Юрій потакував:

— Зробимо все! Миж вміємо вже стріляти з луків, а решту навчимося ще! Ми все зробимо!

Сліпий князь гладить по головах синів і любується ними.

Його воля була для дружинників приказом. Коли він, їх князь, до того ще сліпий, якому зі всего серця співчували, бажав вертатися, вони проти його волі не воюватимуть. Володар пригадав, що він вийшов в поле по то одно, щоб увільнити з неволі брата. Сю ціль осягнув він. Занимати Володи-

мир і стручати Давида зі столу — і Володар не думав. Тим більше, що справедливо замітив Василько, що коли би вони заняли Володимир, попали би в війну зі Святополком, якому припоручили князі іти на Давида. А в теперішню хвилю небажана війна зі Святополком, який міг до помочі покликати Ляхів та Половців. Не бажана війна і не під їх сили і не по їх задумах. Володар думав, як і Василько, зберегти мир у нутрі України між князями, за те мати вільну руку до боротьби з Ляхами.

Всі потакували. Один Кожіль обізвався.

— Як то?! І тим шибайголовам та злочинцям обірветься все безкарно?! Яж присягав тим злочинцям, що на базарі в Володимирі розкажу їм, як називається мій батько. Безкарно має їм піти??

Коли порішили, що не воюють Володимира, а вертаються домів, стали застановлятися, як покінчити справу з Володимиром. Мали годитися — та з ким? З Давидом Ігоревичем, чи з його народом? Сотник Кожіль обставав за тим, що винним мусить бути кара. А винними ті всі, що намовили Давида до злочину. Коли ставало вже на тім, що Давида не карається й оставляється його на столі, то треба було покарати бодай тих, що намовили Давида. Бодай про людське око най буде справедливість! . . .

— Циган завинив, коваля повісили! — говорив котрийсь з дружинників Володаря.

— Се все так на світі! Великих злочинців пускають на волю, а вішають малих. Так все було на світі і буде! — докинув другий.

Та мимо всего вислали ще того самого дня послів у Володимир. Не до князя Давида Ігоревича, а до городян, до людей. Посли казали:

— Наші князі переказують вам; що не прийшли вони ні на ваш город, ні на вас, але на тих своїх ворогів, що намовили князя Давида на великий злочин. На Туряка, Лазаря, Василя. Тих послухав Давид і зробив се зло. Хочете за тих битися, ми готові, не хочете, то давайте їх.

— Видамо! — відповіли городяне й йдуть до князя.

— Княже, — кажуть, — видай сих мужів, за них не битисямем. За тебе ще будемо. А не видаси, то отвираємо ворота, бо не бажаємо собі долі Буська і Всеволожа. Отвираємо ворота, як бажає Василько і Володар, а тоді ти сам продумуй про себе.

Давид видав. Як все вважав себе невинним, а всю вину звалював на своїх друзів. Тому видав їх легкою рукою. І був навіть вдоволений, що за ціну тих кількох »дурнів і зрадників« мав мир з Васильком та Володарем. Правда, Туряк не чекав, аж прийде до видачі, а зобачивши, на що заноситься, на коня і ніччю втік у Київ. Втікали й другі два, але їх зловили.

Давид видав їх, бо ті два були причиною всего горя . . . Як би не вони! . . .

Другого дня рано виведено Лазаря і Василя. Сонце щойно сходило, молоденька зелена трава вкрилася міліонами лискучих самоцвітів, земля віддихала свіжим весняним

повітрям, вишні вкрилися ясним білим цвітом, яблуні цвіли молоком і кровю.

Лазаря і Василя вивели звязаних в сад, де замешкали князі. Найперше поставлено Лазаря під білу вишню. З хати вибігли з луками оба сини сліпого Василька, Юрій і Іван. І сперечалися.

— Я возьму на ціль того худого, ти бери грубого — Лазаря! — розказував старший Іван.

— Який ти мудрий?! — на те Юрій. — Собі береш тоненького, щоб мати більшу честь, мені даєш грубого. Чиж то штука вцілити в нього?

— Тиж молодший, впрочім бери більший відступ.

Іван натягнув лук.

Лазар стояв під вишнею похмурий і мовчав. Всего він був би сподівався, та ніколи такої смерти! В його власнім огороді, під Володимиром . . . Малі хлопці Василька, до якого осліплення він причинився, цілятимуть до нього з луків, як до зайця в тенетах.

Боярин Василь кричав.

— Я тут ні при чім! Я до нічого не мішався! Се все той Ірод Лазар і Туряк і наш князь! Питайте всіх — невинен я!

— Заткай йому губу! Бо своїм криком він ще збудить батька! — крикнув Юрій до Івана.

Зажуміла стріла. Одна, друга, Василькові сини вбили обох бояринів рано до зорі.

Того рана позамикано в цілім Володимирі та у всіх пригородах всі вікна й двері й побуджено всіх сплячих, дітей, мужів і жі-

нок. Бо душа чоловіка жиє й по смерти тіла і займається тим, чим займався чоловік за життя. Вилетить вона устами з тіла й хвилю літає птичкою-невидимкою довкруги мертвого тіла, а потім бажає собі знайти нове, живе тіло. Тому вишукує собі по найбільшій часті мале немовля. Коли дитя або й старший засне і стратить свідомість, тоді влітає в його серце вільна душа і далі провадить те саме життя . . . Боялися отже Володимирці, щоб неспокійна, коромольна та погана душа Лазаря не влетіла в кого із них і знов не зачала зводити на них нові горя і нещастя. Тому замикали вікна й двері і будили сонних. Коли потім розпитували себе, переконалися, що в цілім Володимирі в той час ніхто не спав; не спав ніхто і в таборі Василька і Володаря. Збуджено і сліпого князя, бо ануж гнівна душа Лазаря вскочить в груди сліпого князя і вичинятиме із пімсти ріжні пакости?! Отже були певні, що незгідлива душа Лазаря не влетіла в нікого.

Родина Лазаря й Василя ладилася до похорону. В одній і другій боярській палаті вивалювали столярі отвір в стіні палати, щоб туди в часі похорону винести мерця. Душа любила вертати у свій дім отвором, яким винесено тіло. Любила вертати і творити пакости. Винесеш мерця дверми — душа і вернеться дверми. Тому вирубано отвори в стінах, щоб туди винести мерця. Зараз по виносі мали столярі забити той отвір, аби душа не мала вже дороги. Так хоронено Володимира Великого, так хоронено і всіх.

Душа мала жити в гробі, тому приладжу

вали обі родини великі тризни, щоб в гробі вложити їду і напої і те все, що мерлець любив за життя. Лазареві приладжували в могилу боклаги меду, тучені поросята й білий хліб, Василеві давали молоко, білий хліб, тугий лук і кілька сагайдаків повних стріл, бо дуже любила його душа лови . . .

Василькові й Володареві війська верталися домів. Ділили між собою добичу, та співали пісні у честь та славу своїх князів.

Зміст II-ого тому.

V. Да поправимъ сего зла, еже ся створи се въ руській земли. стор.

1. Мономах під Київом 7
2. Не винен Святополк 23
3. Давидове щастя 35
4. Вісти з Київа 51

VI. Да быша не пролияли мене ради крови...

5. Темна ніч 65
6. Друг з Бакоти 75
7. На вершки Бакоти 85
8. Темна ноче — товаришко моя! 95
9. Моя ще Теребовля 106

VII. Поиде Давидъ, хотя прѣяти Василькову власть.

10. Виправа Давида на Теребовлю . . . 119
11. В Перемишлі 136
12. Лови під Буським 142
13. Давид Ігоревич в Буську 153

VIII. И состоупишася полци.

14. Поворот 173
15. Під Всеволожем 185
16. Пожежа Всеволожа 194
17. Сліпець у Всеволожі 203
18. В Володимирі Волинськім 210
19. Здобудь собе! 220
20. Вертаємо домів 227

Накладом „Українського Слова“ вийшли досі:

1. Віктор Андрієвський. **До характеристики українських правих партій.** Берлін, 1921. Стор. 24.
2. **В 60-і роковини смерти Тараса Шевченка.** Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
3. Бандурист. **Жах.** Збірка оповідань. Берлін, 1921. Стор. 32.
4. Богдан Лепкий. **Незабутні.** Літературні нариси. Берлін 1922. Стор. 84.
5. **Памяти Івана Франка.** Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
6. Віктор Андрієвський. **З минулого.** Рік 1917 на Полтавщині. 2 частини. Берлін, 1921. Стор. 158+212.
7. **Українська літературна мова й правопис.** Українська Академія Наук. Найголовніщі правила українського правопису і Е. Чикаленко. Про українську літературну мову. Берлін, 1922. Стор. 52.
8. Іван Котляревський. **Твори. Том І. Енеїда.** З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+208.
9. Іван Котляревський. **Твори. Том ІІ. Наталка Полтавка, Москаль Чарівник і Ода до князя Куракіна.** З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. 112.
10—12. Дмитро Дорошенко. **Славянський світ в його минулому й сучасному.** Берлін, 1922. 3 томи. 48. арк. друку. Енциклопедія славянознавства.
13. Володимир Леонтович. **Спомини утікача.** Берлін, 1922. Стор. 154. Спомини бувшого міністра земельних справ Української Держави з часів його перебування на Україні 1918—1921. р.
14. Іван Герасимович. **Життя й відносини на Радянській Україні.** Берлін, 1922. Стор. 104.
15. Д-р Степан Томашівський. **Під колесами історії.** Нариси й статті. Берлін, 1922. Стор. 104.
16—17. Олекса Стороженко. **Твори. Марко Проклятий і инші оповідання.** 2 томи. Берлін, 1922.
18. **Слово о полку Ігоревім.** Староукраїнська поема в XII ст. в оригіналі і перекладах, із поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922.

Накладом „Українського Слова“ друкуються:

Три більші праці відомого українського ґеоґрафа професора д-ра Степана Рудницького:

1. **Огляд національної території України.**
2. **Українська справа зі становища політичної ґеоґрафії (з двома картами).**
3. **Die Ukraine und die Großmächte (коло 30 аркушів друку).**

Б. Лепкий Нові твори. Ювілейне видання (з ілюстр.).
П. Сковорода. Вибір творів.
Є. Гребінка. Чайковський, історичний роман.
М. Костомарів. Вибрані твори в декількох томах (Чернигівка, Дві руські народности й ин.).
П. Куліш. Повне видання творів (дальших 2 томи).
Марко Вовчок. Оповідання на основі автоґрафу.
Д. Мордовець. Історичні повісти.
О. Кониський. Вибір творів.
М. Драгоманів. Вибір політичних творів.
М. Кропивницький. Драматичні твори.
І. Нечуй-Левицький. Твори.
Українські історичні пісні й думи.
P. Kulisch. Tschorna Rada. Roman.
I. Herassymowytsch. Hunger in der Ukraine.

До друку підготовляються:

О. Архипенко. Моноґрафія з 80 репродукціями його творів, на розкішному папері (Kunstdruck), 4°, по українськи й англійськи, німецьки й французьки.
О. Новаківський. Моноґрафія з багатьома репродукціями творів, на розкіши. папері, 4°.
Збірка творів молодих українських артистів. Велика збірка репродукцій, 4°.
Ортоґрафічний словник української мови.

Спільне видання „Українського Слова“ й „Української Народньої Бібліотеки“:

Струни. Антоло'ія української поезії від найдавніщих до нинішних часів. Для вжитку школи й хати влаштував Богдан Лепкий. З багатьома ілюстраціями. Берлін, 1922. Два томи.

Том I. Від найдавніщих часів до Івана Франка. Стор. VIII+248, вел. 8°.

Том II. Від Франка до найновіщих часів. Стор. XII+296, вел. 8°.